

**ЧЕРКАСЬКИЙ ІНСТИТУТ ПОЖЕЖНОЇ БЕЗПЕКИ ІМЕНІ ГЕРОЇВ
ЧОРНОБИЛЯ
НАЦІОНАЛЬНОГО УНІВЕРСИТЕТУ ЦИВІЛЬНОГО ЗАХИСТУ
УКРАЇНИ**

КАФЕДРА СОЦІАЛЬНО-ГУМАНІТАРНИХ ДИСЦИПЛІН

ГЕНДЕРНА ПСИХОЛОГІЯ КУРС ЛЕКЦІЙ

(укладач Федоренко Я.А.)

ЛЕКЦІЯ
для бакалаврів за темою № 1
ГЕНДЕРНА ПСИХОЛОГІЯ: ПРЕДМЕТ, ЗАВДАННЯ,
СТАНОВЛЕННЯ

Навчально-виховна мета заняття:

- вміти визначати предмет, структуру та завдання гендерної психології
- проаналізувати роль гендерної психології в системі міждисциплінарного знання про гендер. Дослідити еволюцію фемінізму та розвиток гендерної психології.
- виховувати у аудиторії почуття гендерної толерантності, поваги до статі, неприпустимості гендерної дискримінації та ксенофобії.

Зміст лекції:

1. Предмет, структура та завдання гендерної психології
2. Гендерна психологія в системі міждисциплінарного знання про гендер
3. Фемінізм та розвиток гендерної психології.
4. Сучасні завдання гендерної психології

1. Предмет, структура та завдання гендерної психології

Психологія з самого її зародження значну увагу приділяла статі людини та пов'язаним з нею психологічним характеристикам. Цей інтерес зрозумілий, оскільки стать – це основа нашого бачення себе самого, оцінки інших людей у процесі спілкування з ними. **Перше, що ми відображаємо в інших людях, на що орієнтуємося, будуючи контакт, про що пам'ятаємо, навіть забуваючи з часом деталі спілкування з людиною, – це її стать.** Саме на основі статі у багатьох суспільствах вибудовується розподіл праці, статусів та ролей людей.

Стать людини, тобто універсальні, біологічні причини поведінки, майже сторіччя від часу заснування психології була у фокусі психологічних досліджень. У межах «психології статі» (psychology of sex) чоловіки та жінки зазвичай вивчалися, як кардинально відмінні світи, а стать людини ототожнювалася з її сексуальністю. З часом відмінності перестали зводити до сексуальності, однак продовжували вважати вродженими. Саме на цій основі оформилась психологія статевих відмінностей (sex differences).

Виникнення саме **гендерної психології** пов'язане з утвердженням у науці самого поняття «гендер» у 60-70-х роках ХХ століття. В його утвердження неабиякий внесок зробили феміністичні рухи та феміністична теорія того часу. Завдяки активності феміністок фокус уваги почав зміщуватися з біологічного на соціокультурний вплив. Ними спростовувалась ідея природньої обумовленості материнського інстинкту та її наслідки для статусу жінки: обмеженість життя жінки виключно сімейними ролями. Вони взяли під сумнів і інші біологічні пояснення жіночої психології (інтелектуальна неспроможність, лідерські обмеження та ін.), на яких ґрунтується низький статус жінки у суспільстві.

Як результат, стали видимими соціальні чинники, як-от виховання, навчання, масова культура, засоби масової інформації, які обумовлюють специфіку формування особистостей чоловіка та жінки, а також відносин між ними. Отже, **термін «гендер»** увійшов у категоріальний апарат психології на хвилі ослаблення біологічного детермінізму для того, щоб описати психологічні та соціальні аспекти статі людини. Пізніше дослідження гендеру як соціальної статі людини проникли у різні сфери психологічного знання, насамперед, у соціальну та клінічну психологію.

У сучасній науці гендер аналізується як багаторівневе явище. Зокрема, розглядаються такі рівні: індивідуальний, інтерактивний, структурний.

1. На індивідуальному рівні вивчаються стабільні риси чоловіків та жінок, які ґрунтуються на біології та з'являються внаслідок ранньої соціалізації;

2. На інтерактивному рівні простежується, як гендерні очікування формують ідентичність та поведінку особистості; які переваги та обмеження соціальної поведінки стають наслідком гендерної соціалізації; як діють гендерні атитюди, яких дотримуються чоловіки та жінки.

3. На структурному рівні аналізуються шаблони макрорівня, статуси в суспільстві, заохочення, які до цих статусів прив'язані та приводять до відмінностей у поведінці та досвіді чоловіків та жінок.

Гендерна психологія фокусується переважно на першому та другому рівнях аналізу, що, власне, і визначає її особливе місце у структурі гендерного знання.

Якщо узагальнити різні визначення предмету гендерної психології, які ґрунтуються на сучасній методології, то можна сказати, що **гендерна психологія – це наука, що вивчає психологічні закономірності та психологічні механізми створення, трансформації та вияву різних форм гендеру (гендерної ідентичності) в інтерперсональній взаємодії**. Як зрозуміло із визначення, сучасна гендерна психологія більше сфокусована на інтерактивному рівні аналізу гендеру. Гендерна ідентичність не розглядається як досягнена властивість особистості, а скоріше, як процес, явище, яке знаходиться у постійній трансформації. Саме через міжособистісну взаємодію ми отримуємо розуміння гендеру та виявляємо це розуміння.

Сучасною наукою підкреслюється роль пізнавальних процесів у гендерній соціалізації особистості. Пізнання – це той шлях, яким гендер впливає на наше сприйняття, наші інтерпретації та реагування на соціальний світ.

Слід зауважити, що **оформлення предмету гендерної психології** проходило декілька етапів:

- дослідження соціальної природи психологічних відмінностей між статями;
- дослідження фемінності та маскулінності особистості як двох форм вияву соціальної нормативності на рівні особистості;
- дослідження множинної гендерної ідентичності особистості.

Останнє вивело у фокус досліджень *різні типи гендерної ідентичності особистості: фемінну, маскулінну, андрогінну, недиференційовану*. Донині

гендерна психологія пройшла тривалий шлях становлення і є доволі усталеною сферою соціально-психологічних досліджень, що має окреслене дослідницьке поле та спирається на серйозні психологічні теорії. Явища, якими цікавиться сучасна гендерна психологія, тісно вплетені в предметний зміст соціальної психології. Тому справедливо розглядати гендерну психологію як структурну одиницю соціальної психології.

Предметне поле гендерної психології, як науки молодшої, яка розвивається, є мінливим та різноманітним, тому зрозумілим є намагання науковців його структурувати. У літературі можна познайомитися з різними підходами до структурування предметного наповнення науки, яка Вами вивчається. У даному виданні можемо конкретизувати його зміст через наступну структуру:

- **Методологія гендерних досліджень у психології** є виключно важливим розділом для розвитку молодшої науки, де здійснюється рефлексія методологічних засад психологічних досліджень гендеру, обґрунтовуються адекватні предмету методи, доводиться їх достовірність та надійність.

- **Психологія відмінностей**, пов'язаних зі статтю, досліджує відмінності та подібності у психологічних характеристиках та особливостях поведінки чоловіків та жінок у спілкуванні, діяльності та самореалізації, що викликані соціокультурними умовами існування.

- **Психологія гендерних характеристик особистості**, передусім, спрямована на вивчення специфіки формування гендерної ідентичності і основних її складових: гендерної самооцінки, самоприйняття, установок, уявлень, стереотипів, що відповідають гендерній диференціації.

- **Психологія гендерної соціалізації** розглядає психосоціальні аспекти розвитку особистості. У цьому розділі представлений аналіз впливу соціальних інститутів (сім'ї, школи) на розвиток гендерної ідентичності. Основними поняттями розділу є: статеві ролі, гендерна соціалізація. Необхідно відзначити, що питання гендерної соціалізації як процесу засвоєння особистістю системи уявлень про поведінку чоловіків і жінок у суспільстві відносяться часто до галузі соціальної психології. Вважається, що гендерна соціалізація включає два взаємопов'язані аспекти. *Перший аспект* розкриває специфіку впливу суспільства на окремого індивіда з метою прийняття ним стандартів диференційованої поведінки, які засвоюються у вигляді гендерних уявлень. *Другий аспект* пов'язаний із самовизначенням особистості щодо прийнятих у суспільстві соціальних моделей чоловічої та жіночої поведінки, норм і гендерних стереотипів та вияву їх у спілкуванні. Значна увага приділяється вивченню асиметричних умов соціалізації для представників чоловічої і жіночої статі, способів і механізмів впливу основних інститутів соціалізації на формування в учасників соціалізаційного процесу гендерних атитюдів, стереотипів, уявлень; досліджується і те, як на рівні міжособистісної взаємодії засвоюються та виявляються нормативні гендерні моделі та транслюється гендерна нерівність.

- **Психологія гендерних груп.** Сучасні соціально-психологічні дослідження гендеру звертаються до вивчення психологічних аспектів моногендерних та гетерогендерних груп, а також великих груп, утворених за критерієм статі і сексуальності (жіночі організації, ЛГБТ спільноти, чоловічі

закриті клуби тощо). Вивчаються психологічні закономірності поведінки й діяльності людей, які обумовлені їх приналежністю до названих груп, забезпечується аналіз психологічних характеристик представників цих груп у зв'язку з їх соціальним статусом як всередині гендерної групи, так і в рамках більш широкої соціальної структури.

• **Прикладна гендерна психологія** включає в себе вивчення практичного застосування знань з гендерної психології в різних галузях психологічної науки, зокрема гендерно-психологічні аспекти вікового розвитку та освіти, лідерства та розвитку кар'єри в організаціях, сімейних, ділових та міжособистісних відносинах, а також психологічного благополуччя.

Окремі автори як компонент гендерної психології називають **гендерну психологію лідерства**. Це доволі добре напрацьований прикладний аспект гендерної психології. Його розробленість викликана тим, що дана область охоплює кілька важливих моментів: природу та характер відмінностей між чоловіками і жінками-лідерами; гендерну соціалізацію лідерства; специфіку жіночого менеджменту; відносини домінування і підпорядкування (лідерство), які часто виникають між чоловіками і жінками, а також дослідження, які необхідні для адекватної організації виробничих відносин.

2. Гендерна психологія в системі міждисциплінарного знання про гендер

Гендер – це багаторівневий та багатовекторний феномен, який у сучасній науці намагаються досліджувати комплексно. На з'ясування його природи, механізмів функціонування та розвитку спрямовані зусилля багатьох наук: соціології, культурології, етнографії, антропології, історії, політології, педагогіки, психології.

Міждисциплінарні дослідження гендеру охоплюють широке дослідницьке поле і реалізуються з початку 80-х років минулого століття. Ці дослідження концентруються навколо питань, які стосуються норм чоловічої та жіночої поведінки, характеру стосунків між статями, чинників цієї поведінки та цих відносин. Жіноче та чоловіче розглядаються як конструкти культури.

Міждисциплінарне вивчення гендерних питань було розпочато в межах фемінології, науки, яка вивчає жіноцтво як цілісну та стійку соціальну спільність. У фокусі її уваги також культурні та психологічні чинники становлення особистості, однак лише жінки. Дослідників цікавлять не лише психологічні, але й економічні, політичні, правові аспекти становища жінки у суспільстві.

Гендерні дослідження (gender studies) не можна ототожнювати з феміністськими, або жіночими, дослідженнями (women studies), інституціоналізація яких відбувалася в американських університетах наприкінці 1960-х років під безпосереднім впливом феміністського руху, або «фемінізму другої хвилі», який переніс акцент з «жіночого питання» на гендерний аналіз соціальних відносин. У результаті центром обговорення стала критика патріархату як засади культури, яка структурно закріплює чоловіче домінування. Головним завданням феміністських досліджень стало вивчення

становища жінок з точки зору самих жінок і обґрунтування політичного порядку, метою якого є боротьба проти дискримінації жінок.

Феміністські дослідження орієнтовані на критику суспільства і критику науки. Теоретики цього напрямку виходили з наявності специфічного жіночого досвіду, поки що не відображеного в поняттях і концепціях існуючої на сьогоднішній день соціально-гуманітарної науки. Остання піддавалася ними критиці за ігнорування жінок. На їхню думку, ігнорування жінок і жіночого досвіду в науковому розгляді обумовлено тим, що воно сфокусовано на сфері публічній, з якої жінки були, як правило, виключені.

На відміну від феміністських (жіночих) досліджень, гендерні дослідження звертаються до значно ширшого кола проблем, що виникають як у жіночому, так і в чоловічому досвіді в різних вікових, соціокультурних, расових групах.

Як і будь-яка міждисциплінарна наука, гендерологія, та й феміністика, мають вирішити питання напрацювання спільної методології дослідження між різними галузями науки. І це доволі складне завдання, оскільки кожна наука має свої унікальні методологічні основи та методи.

Методологічною основою сучасних досліджень гендеру є конструкціоністський підхід. Предметне поле сучасної гендерної психології, з одного боку, інтегроване у міждисциплінарне поле гендерології, а з іншого, є суто психологічним знанням про психологічні механізми створення та перетворення гендерної ідентичності в процесі соціальної та міжособистостісної взаємодії.

Отже, з одного боку, предмет гендерної психології є підпорядкованим гендерології, тобто принципово вужчим, але водночас гендерні дослідження у психології охоплюють різні галузі (наприклад, психологію спорту, клінічну психологію, диференційну психологію, психофізіологію) і виходять за межі її міждисциплінарного поля.

3. Фемінізм та розвиток гендерної психології

Розвитку гендерної проблематики в психології передували шляхи розвитку гендерно-орієнтованих ідей в рамках жіночого громадського руху і теоретичних феміністських концепцій.

Жіночий рух виник наприкінці XVII на гребені буржуазних революцій та мав декілька хвиль активізації та затухання: фемінізм першої, другої та третьої «хвилі», що відрізняються за проблемами нерівності, які перебували у фокусі уваги. Детально познайомитися із здобутками кожної «хвилі» можна в оглядах, підготовлених рядом науковців.

Фемінізм першої хвилі асоціюється з рухом суфражисток, це кінець XIX і початок XX століття. Центральним питанням, больовою точкою тут є нерівність між чоловіками і жінками, що існує на рівні законодавства. В поліусі уваги – реформи в області права і політики, боротьба жінок за доступ до освіти, набуття прав власності та виборчих прав.

Друга хвиля фемінізму (кінець 60-х років XX століття) пропонує нове, розширене розуміння нерівності. Активісти і дослідники вважають, що несправедливість не зводиться до сфери легального, але корениться в самому

суспільному устрої, в тому, як чоловічі і жіночі досвіди організовані соціально. Дискримінація жінок розглядається, як наслідок патріархального порядку, який відтворюється і в публічній, і в приватній сферах. Візьмемо як приклад політику. Навіть у тих країнах, де жінки мають рівні з чоловіками політичні права, їх відсоток у парламенті істотно менший, ніж відсоток чоловіків. Якщо звернутися до прикладів з приватного життя, ми побачимо, що «жіноча» домашня праця, пов'язана з турботою про дітей і веденням господарства, як правило, недооцінена у порівнянні з оплачуваною працею в сфері виробництва. Багато власне жіночих тілесних переживань (менструація, вагітність, менопауза) патологізуються, постають як щось, що потрібно приховувати і / або контролювати за допомогою медицини. **Феміністки і феміністи також привертають увагу до нагальних проблем:** домашнього насильства, сексуального насильства. У рамках фемінізму другої хвилі підкреслюється, що досягнення рівних прав не завжди має на увазі досягнення рівних можливостей. Завдання цього руху: озвучити особливу жіночу позицію, розкрити нерівності, вплетені в наше повсякденне життя.

У 1990-ті роки зароджується **третя хвиля фемінізму**. Цей новий підйом політичної та пізнавальної активності в розумінні гендерної нерівності, пов'язаний з переосмисленням самої категорії досвіду. Таке переосмислення має два основних аспекти:

- перший полягає у відмові від сприйняття жінок (і чоловіків) як якоїсь однорідної групи, що розділяє подібні переживання і подібні інтереси. Увага до категорій класу, раси і сексуальності робить явним той факт, що деякі жінки – освічені, заможні, білі, гетеросексуальні – знаходяться в привілейованому положенні по відношенню до інших жінок і можуть їх пригнічувати.
- другий аспект полягає в тому, що досвід не існує поза своєю інтерпретацією.

Якщо для фемінізму другої хвилі ключовим проявом дискримінації були практичні труднощі, які відчувалися жінками в повсякденному житті, то у фокусі фемінізму третьої хвилі знаходяться дискурсивні конструкти, що обмежують наші уявлення про себе та інших людей. Глибинна причина гендерної нерівності криється в тому, що саме наше мислення підпорядковане бінарним опозиціям, які розділяють чоловіче і жіноче, розум і емоції, гендерну норму і відхилення від неї. Опір цій матриці передбачає вибудовування нефіксованих, «плаваючих» квір-суб'єктивностей.

Феміністська критика психології та феміністська психологія.

Інтенсивна феміністична критика психології розпочалася в 60-ті роки минулого століття на звершення другої хвилі феміністичної активності. *Початок феміністської критики психології було покладено працею «Жіноча містика» Фрідан (1963), де вона звинуватила З.Фрейда та його послідовників у приниженні соціального статусу жінки. На погляд Фрідан, соціальні науки замість того, щоб знищувати соціальні упередженості, насправді давали їм нове життя. Феміністські психологи поширили її критичний аналіз на всю психологічну науку, зробили видимими рамки, якими суспільство обмежило життя жінок, а психологію представили як частину цієї проблеми. Вони доводили, що психологія є гендерно заангажована наука, котра не дає*

правдивих знань про жіночий досвід. Водночас феміністські психологи наголошували на значенні психології для рефлексії та подолання соціальних обмежень, виокремили низку проблем, які можуть бути вирішені саме завдяки психологічним дослідженням.

Перший критичний аналіз психології жінки було здійснено дослідницею Наомі Вейсштейн (1968, 1971) і викладено нею у переконливому есе. Її робота стала імпульсом для спростування соціальних міфів щодо жінки, зокрема ідеї материнського інстинкту та жіночої характерології: інфантильної, залежної, невпевненої, мотивованої лише на пошук чоловіка та дітей.

Загалом сутність феміністичної критики психології у 60-70 роки полягає у викритті упередженості науки щодо жінок, сексистської налаштованості більшості психологічних теорій та досліджень. Феміністки стверджували, що упередженість щодо жінок у психології пов'язана з нехтуванням наукою соціального контексту життя жінок (соціальних очікувань) на користь внутрішніх детермінант, так званого «жіночого характеру». Приписування внутрішнім чинникам використовується психологами переважно для обґрунтування дефіциту соціальної влади та статусу жінки як закономірних явищ.

Результатом феміністської критики стало оформлення феміністської психології, жіночих та гендерних досліджень у психології. *Філософ науки Сандра Хардинг (2008) запропонувала таку класифікацію феміністських підходів до вивчення гендеру:*

1. Підхід з точки зору фемінізму. Передбачається, що жінки суттєво відрізняються від чоловіків і повинні вивчатися окремо, самі по собі.

2. Феміністичний емпіричний підхід. Стверджується, що жінки можуть відрізнятися від чоловіків, а можуть не відрізнятися. Тільки точні вимірювання можуть довести подібність та відмінність між ними.

3. Феміністський конструктивістський підхід. Доводиться, що фемінні риси конструюються та є мінливими. Тому спроби виміряти їх, як стабільні риси, ведуть до помилкових висновків. Спростовується дуальність гендеру, обґрунтовується можливість множинної гендерної ідентичності.

Дослідження гендеру у сучасній психології можуть бути віднесені до одного з цих підходів. Перший підхід реалізується переважно жінками-психологами, які намагалися змінити патріархальну психологію, подолати гендерну нерівність. Ними вивчався жіночий досвід, жіноча суб'єктивність, що представляють собою половину загального людського досвіду.

Другий підхід більш орієнтований на встановлення гендерних відмінностей та демонстрацію того факту, що існує небагато значущих, статистично доведених відмінностей. Однак, традиційні методи дослідження, що ігнорують своєрідність жіночого досвіду, суперечать феміністичним ідеям. Через це порівняльні дослідження цього плану зазнають критики з боку представників фемінізму.

Третій підхід розвиває думку, що гендерні відмінності, ймовірно, конструюються, а не просто вимірюються чи описуються. Отже, феміністські психологи відходять від дослідження гендеру як продукту або результату. Вони вивчають процеси, через які він конструюється та в результаті яких він виникає. Акцент на цих процесах соціального конструювання обумовив зміну методів

дослідження з кількісних на якісні (аналіз дискурсу, тематичний аналіз). Сильною стороною даного підходу вважають міждисциплінарність. Представниками його є Харе-Мастин і Маресек, Мєрі Кроуфорд Маргарет Везерол.

Після 90-х років виникають нові акценти у жіночій психології. Це встановлення відмінностей всередині жіночого досвіду (досвіду жіночої гетеросексуальності та гомосексуальності, психічно здорових та хворих жінок, здорових та інвалідів тощо).

Етапи розвитку гендерної психології. Часом оформлення гендерної психології як самостійної галузі психологічного знання вважаються 70-ті роки минулого століття. Назвемо декілька подій, які вважаються знаковими в становленні цієї науки. Це публікації наукових праць, що відобразили нові погляди вчених на гендер, як соціальну статтю. Так, впродовж 70-х років були опубліковані два підручники *Women and sex roles: A social psychological perspective*; (1978) *Gender and Communication*, що висвітлили соціально-психологічні аспекти статі. Наукові обговорення проблеми привели до створення в структурі Американської психологічної асоціації окремої секції під назвою «Психологія жінок» (1974), а також сприяли тому, що вийшли у світ перші номери журналів: «Статеві ролі» (1975) та «Психологія жінки» (1977).

Завдяки феміністичній активності до 90-х років гендерна психологія була сфокусована на жіночій психології, і лише на кінець 90-х років психологи починають розширювати проблематику досліджень. Стало враховуватися те, що і психологія чоловіків також несе в собі відбиток суспільства, культури та повсякденної взаємодії і заслуговує окремих досліджень. У результаті в 2000 році в межах Американської психологічної асоціації утворюється секція «Психологія чоловіків та маскулінності», а також однойменний науковий журнал (2000). В останні роки коло інтересів гендерної психології доповнилось ще і дослідженнями психологічних характеристик людей з нетрадиційним гендером та нетрадиційною сексуальною орієнтацією. Ці дослідження дають цінний матеріал для розуміння процесів конструювання гендеру в культурі.

На Заході гендерна психологія пройшла тривалий шлях розвитку, можна навіть сказати, що до 90-х років це була виключно західна наука. Особливо плідно гендерна проблематика розвивалась у США. **Становлення гендерної психології пройшло декілька етапів, зміна яких обумовлена розвитком теорії та методології гендерних досліджень.**

Перший етап (1894-1936) пов'язаний із дослідженнями статевих відмінностей у психологічних властивостях. Особлива увага була прикута до з'ясування реальних відмінностей в інтелектуальних здібностях чоловіків та жінок, оскільки саме низькими здібностями жінок часто обґрунтовувався нижчий статус жінки в суспільстві.

Другий етап (1936-1954) відповідає дослідженням маскулінності та фемінності як глобальних рис особистості. На цьому етапі гендерна ідентичність розумілася як результат ідентифікації з нормами фемінності чи маскулінності, прийнятими у суспільстві. Були розроблені психологічні шкали для вимірювання маскулінності та фемінності. Оцінка сформованості засвідчувала адаптованість особистості.

На третьому етапі (1954-1982) дослідження стосувалися типів гендерної ідентичності. У цей час фемінність та маскуліність розглядаються як різні виміри гендерної ідентичності, що базуються на емоційності та інструментальності. Вони можуть бути поєднані в структурі особистості по-різному. Були розроблені опитувальники для вивчення типів гендерної ідентичності.

Четвертий етап (1982- і донині) за своєю суттю є дослідженнями гендеру як соціальної категорії. У цей час відбувається усвідомлення того, що гендер – це багатогранна конструкція, яку неможливо оцінити за одиничними параметрами. Стає зрозумілим, що зміст гендерної ідентичності, гендерних ролей залежить від контексту, часу, місця, культури. Інтерес викликають випадки, коли виконання гендерної ролі не співпадає з культурним стандартом, або гендерна роль не співпадає з біологічною статтю.

Основні етапи становлення науки:

1) розробка відповідних ідей у руслі філософії (від античних часів до кінця XIX ст.);

2) формування предмету і розділів гендерної психології (кінець XIX – початок XX ст.);

3) «фрейдівський період», пов'язаний з прізвищем З. Фрейда і психоаналізом (початок XX ст. – 1930-і рр.);

4) початок експериментальних досліджень і поява перших теорій (1950-1980-і рр.);

5) бурхливий розвиток гендерної психології: сплеск експериментальних досліджень, теоретичне осмислення емпіричних фактів, адаптація відомих методів і методик для вивчення гендерної проблематики і створення специфічних гендерних методик (з 1990-х рр. по теперішній час).

Історія розвитку гендерної психології в Україні розпочинається у 90-ті роки минулого століття під впливом розвитку гендерних досліджень на Заході. Важливими передумовами розвитку гендерної психології в Україні була поява в радянські часи (70-ті роки) низки галузей психології: психології статі, психології статевих відмінностей, психології сім'ї та сімейних взаємин. Слід сказати, що більшість праць, пов'язаних із проблематикою гендеру в радянській психології, мали біодетерміністський характер. Однак, маємо відмітити важливі результати щодо вивчення формування психологічної статі людини в онтогенезі лєнінградської школи психології Б.Ананьєва. Завдяки цим дослідженням утверджується термін «відмінності, пов'язані зі статтю». Він визнав динаміку і нерозривність категорій статі і віку. Також впливовою на теренах Радянського Союзу була концепція В.Геодакяна, який розглядав живі різностатеві істоти як інформаційні системи, яким відведені полярні позиції у процесі еволюції ролі. Близькими до соціальної детермінації статі є дослідження В.Кагана, І.Кона та Н.Обозова.

Логіку розвитку гендерної психології в Україні можна представити так:

1. Кінець XIX – початок XX ст. – дослідження психологічних особливостей чоловіків і жінок.

2. 1920-1930 рр. – педологічні дослідження (П.Блонський), ототожнення статі з сексуальністю.

3. 1960-1980 рр. – дослідження гендерних відмінностей в школі Б.Ананьєва.

4. З 1990 рр. до сьогодні – вивчення гендерних відмінностей, що не зумовлені біологічною основою.

Серед психологів пострадянського простору окремо слід відзначити Т.Бендас, І.Кльоцину, які видали перші підручники з гендерної психології, узагальнивши велику кількість наявного матеріалу в цій галузі. З українських психологів помітний внесок був зроблений І.Бондаревською, Т.Говорун, Л.Заграй, С.Іванченко, О.Кікінежді, Т. Титаренко, М.Ткалич, які досліджували різні аспекти гендерного досвіду та гендерної ідентичності.

4. Сучасні завдання гендерної психології

Сучасна гендерна психологія прагне показати механізми конструювання гендерної ідентичності в різних часових і соціокультурних контекстах; з'ясувати умови успішної самореалізації жінок та чоловіків у невідповідних статі сферах життєдіяльності; здійснити аналіз чинників гендерної соціалізації на основі кроскультурних порівнянь.

Продуктивний подальший розвиток гендерної психології пов'язують із вирішенням науковцями **чотирьох проблем**:

Перша проблема – це дефіцит чоловіків та хлопчиків у гендерних дослідженнях. У психології укорінився міф про те, що всі знання, які були отримані до започаткування жіночих досліджень, проводилися виключно на чоловіках, тому психологія чоловіків є досконально вивченою, на відміну від жіночої. Однак у реальності все не зовсім так. Незважаючи на те, що чоловіки частіше використовувалися в якості досліджуваних, однак їх контингент не був різноманітним. Досліджувану вибірку зазвичай складали білі, вищого чи середнього класу чоловіки. Тому відмінності культурні, расові, етнічні, а також ті, які стосувалися сексуальної орієнтації, майже не вивчалися. А це означає, що результати таких досліджень не могли бути узагальненими не тільки щодо жінок (як справедливо відмічали феміністки), але й по відношенню до всіх чоловіків. З іншого боку, ними помічена тенденція активізації досліджень чоловіків та маскулінності в останні роки, особливо у певних сферах: чоловічі та юнацькі проблеми в консультуванні, психологія чоловічої тілесності та здоров'я зберігаючої поведінки, психологічні особливості чоловічих спільнот. Загалом, все сказане приводить до думки про необхідність вивчення багатоманітності гендерної ідентичності у жінок, чоловіків, трансгендерів, транссексуалів, асексуалів, людей з гетеросексуальною, гомосексуальною та бісексуальною орієнтацією.

Друга проблема методологічного характеру. В середині самої гендерної психології та при організації гендерних досліджень у різних галузях психології існують серйозні методологічні розбіжності. Гендерні дослідження є добре інтегровані в сферу соціальної психології, однак вони здійснюються не тільки в рамках соціальної психології, але і в інших галузях психології, наприклад, нейробіології, спортивній психології, клінічній психології. Ці дослідження використовують різні методи, теорії, моделі, оцінні критерії та терміни, що є причиною непорозумінь у гендерних питаннях. Наприклад, за межами

гендерної психології часто відсутнє чітке розрізнення між статтю та гендером і, як наслідок, не диференціюються категорії «гендерні відмінності» та «статеві відмінності», «гендерні ролі» та «статеві ролі». Ці відмінності заважають співпраці вчених-психологів щодо вивчення гендерних питань. Тому доволі важливою є комунікація в межах психології для вироблення спільного тезаурусу та методології для усіх гендерних досліджень в її різних галузях.

Третьою виявленою проблемою є доволі стійка тенденція у психології протиставляти статі («протилежна стать», «інша стать»), перебільшувати величину гендерних відмінностей чи надмірно підкреслювати статистичні відмінності між чоловіками та жінками, а також не інтерпретувати їх походження. З цього випливають завдання не лише статистично точно відображати відмінності між статями та в середині гендерних груп, але і не ігнорувати подібності, протиріччя в зібраних даних, здійснювати багатофакторний аналіз природи виявлених відмінностей.

Остання описана проблема пов'язана з адекватністю використовуваних у дослідженнях методик. Актуальним є перегляд методів дослідження гендерної проблематики у психології з точки зору їх надійності та достовірності, відповідності сучасній методології, адже частина широко вживаних методів ґрунтується на стереотипних уявленнях про формування гендеру (наприклад, статево-рольовий опитувальник С.Бем).

Гендерна психологія в Україні знаходиться на початку свого розвитку, тому ми маємо звернути увагу на низку специфічних і актуальних проблем саме для неї:

- утвердження її як сфери самостійного наукового знання та навчальної дисципліни, оскільки донині на теренах вітчизняної психології гендерна психологія не має достатнього чіткого статусу та теоретико-методологічного обґрунтування;
- асиміляція конструкціоністських ідей в дослідницьке поле української гендерної психології; більшість досліджень проводяться на основі псевдогендерного підходу – це порівняння психологічних характеристик за статтю;
- адаптація західних теоретичних концепцій, теорій до наших соціокультурних умов; врахування іншого інтелектуального, культурного, релігійного поля в інтерпретаціях результатів гендерних досліджень;
- підсилення практико-орієнтованих досліджень, що спрямовані на допомогу в самореалізації та досягненні психологічного благополуччя представників усіх гендерів.

Проведений нами аналіз наукових публікацій українських дослідників показує, що більшість мають досить хитку методологічну основу. Доволі впливовим залишається уявлення про гендерну психологію як складову психології індивідуальних відмінностей, що призводить до нівелювання соціально-культурної варіативності та мінливості при розгляді гендеру.

Незважаючи на зміну соціальної ситуації і атмосфери в сфері наукової діяльності, багато вітчизняних вчених все ще продовжують шукати психологічні відмінності між статями, розглядаючи цю діяльність як одне з головних завдань сучасної гендерної психології. Доволі активно точиться

дискусія щодо змісту поняття «гендер» та меж предметного поля гендерної психології. Через це у наступному розділі цього посібника приділимо значну увагу теоретичним основами гендерної психології.

ЛЕКЦІЯ

для бакалаврів за темою № 2

ТЕОРЕТИЧНІ ОСНОВИ ГЕНДЕРНОЇ ПСИХОЛОГІЇ

Навчально-виховна мета заняття:

- знати систему категорій гендерної психології
- проаналізувати основні гендерні концепції та теорії, дослідити основи стратифікації статей в сучасному глобалізованому світі.
- виховувати у аудиторії почуття гендерної толерантності, поваги до статі, неприпустимості гендерної дискримінації та ксенофобії.

ЧАС ПРОВЕДЕННЯ: 2 години

МІСЦЕ ПРОВЕДЕННЯ: аудиторія 245

МАТЕРІАЛЬНЕ ЗАБЕЗПЕЧЕННЯ: додаткова література, презентація

Зміст лекції

1. Система категорій гендерної психології
2. Психологічні концепції та теорії гендеру
3. Стратифікація статей у культурі та суспільстві.

1. Система категорій гендерної психології

Система категорій гендерної психології допомагає здійснити структурування та змістовний опис психологічних аспектів гендеру.

Центральними поняттями, якими оперують дослідники в цій галузі, є, звісно, **поняття «стать» та «гендер»**. Ці поняття не завжди розрізняють не тільки пересічні громадяни, але і науковці. Часто послуговуються широким уявленням про стать як про комплекс репродуктивних, соматичних, поведінкових та соціальних характеристик чоловіка або жінки.

Однак в гендерній психології важливо їх розрізняти. В подальшому для позначення біологічної статі людини ми будемо вживати термін «стать» (sex), а для соціальної – гендер (gender).

Стать (sex) – категорія, що виражає певний набір анатомо-фізіологічних ознак, за якими відрізняються та репродуктивно доповнюють одне одного людські особини. Анатомічні відмінності між самцями та самками одного й того ж біологічного виду називаються – статевий диморфізм.

Гендер – це складний соціокультурний процес конструювання суспільством різниці у чоловічих та жіночих ролях, поведінці, ментальних та емоційних характеристиках та сам «результат» – соціальний конструкт гендера. Важливим елементом гендерних відмінностей є протиставлення «чоловічого» та «жіночого» та підкорення «жіночого» «чоловічому».

На відміну від гендеру, біологічна стать людини є стабільною ознакою, її можна змінити хіба що хірургічним шляхом за умови подальшої гормональної терапії.

Зв'язок між біологічними та соціальними компонентами складного комплексу людської статі є доволі неоднозначним і потребує більш детального обговорення.

Згідно з сучасними уявленнями, біологічна стать людини – це не лише морфологічні ознаки, але і вся система біологічних чинників, яка бере участь у біологічну стать говорять, як про багаторівневу систему:

- генетична стать (певний набір генів, наявність Y-хромосоми);
- гонадна стать (певний набір гормонів: тестостерон, естроген);
- морфологічна стать (будова геніталій, ступінь овоłosіння тіла, м'язева маса, розподіл жирової тканини);
- церебральна стать (диференціація мозку під впливом тестостерону).

Поєднання різних характеристик кожного рівня визначає різноманіття конституційних особливостей кожної людини, тоді як звичний розподіл людей на дві статі фактично спирається тільки на один біологічний критерій – морфологічну стать (наявність тих чи інших геніталій). Індивіди, народжені з невизначеними зовнішніми статевими ознаками, багатьма сприймаються як біологічна аномалія або хвороба. Суспільство намагається в міру можливості привести їх характеристики на всіх рівнях у відповідність з нормативним уявленням про правильну морфологічну стать.

З морфологічною статтю в масовій свідомості пов'язуються різноманітні поведінкові характеристики: якщо у індивіда одні геніталії, то йому приписується одна поведінка, якщо інші – то, відповідно, інша поведінка.

Більшості людей притаманна мало усвідомлювана пізнавальна установка, що саме геніталії є основним критерієм і початковою точкою відліку при оцінці всіх складових біологічної статі. Саме до геніталій прив'язуються характеристики генетичного, гонадного і церебрального рівнів при оцінці норми або відхилень у розвитку сексуальності людини.

Генетичні, ендокринні та церебральні чинники є, дійсно, впливовими, але визначають не психологічні відмінності між чоловіками і жінками, а рівень психічної і рухової активності організму. З ними пов'язані рухливість, можливість застосування м'язової сили в тій чи іншій діяльності, збудливість, швидкість реакцій тощо. Біологічно обумовлена активність психічних і реактивних процесів, у свою чергу, є вихідним матеріалом для подальшого становлення, реалізації, розвитку і зміни різноманітних форм самовираження особистості в деякому соціальному контексті. Людська поведінка, перш за все, є те, на що вона спрямована (мотиви, цінності, наміри), що має на меті та в яких формах вона реалізується. Мотиви, цілі, ціннісні орієнтації та засоби їх досягнення є пов'язаними з впливом на людину культури і суспільства.

Суспільство визначає засоби і межі прояву природної активності організму та надає систему знаків, за допомогою яких людина позначає свої природні якості і наділяє їх певним змістом. ***Саме культурні визначення окремих людських якостей і здібностей виступають підставою для класифікації чоловічих, жіночих або нейтральних (тобто властивих обом статям) ознак.***

Крім вже розглянутих понять, гендерна психологія послуговується такими поняттями як «гендерна система», «гендерний стереотип»,

«фемінність», «маскулінність», «гендерна ідентичність», «гендерна роль». Ці та інші поняття описують різні рівні існування та аналізу гендеру. Стисло розкриємо психологічний зміст основних категорій.

Гендерна система. Гендерна система характеризує гендер на макорівні. Це сукупність взаємопов'язаних інститутів та організацій, за допомогою яких соціально, ідеологічно й органічно будуються відносини між жінкою та чоловіком, ставлення суспільства до проблем статі, формується реальна статева нерівність або рівність, здійснюються завоювання, реальне утвердження й гарантії прав, свобод і обов'язків жінок та чоловіків, забезпечуються реальні можливості їх самореалізації відповідно до досягнутого рівня гендерної культури.

Гендерні стереотипи – це стійкі, повторювані, загальноприйняті соціальні уявлення про місце та ролі, що виконує кожен гендер у суспільстві, а також особистісні характеристики людей з різною гендерною ідентичністю. Гендерні стереотипи є формою норм, що визначають гендерні репрезентації людей у суспільстві. Людина підкоряється цим нормам завдяки соціальному тиску та механізму комфортності. Людина намагається слідувати нормам, щоб уникнути соціальних санкцій, несхвалення або отримати соціальну прихильність, похвалу, певні соціальні дивіденди.

Категорії «маскулінність» та «фемінність» (від лат. *masculus* – чоловічий і *femina* – жіночий) по суті відображають зміст культурних очікувань щодо чоловіка та жінки. Іншими словами, вживаючи ці терміни, ми окреслюємо нормативні уявлення про соматичні, психічні і поведінкові властивості, характерні для чоловіків і для жінок. Це частина статевої символізації, яка пов'язана з диференціацією статевих ролей. Деякі риси, приписувані маскулінності і фемінності, є транскультурними. Так, від чоловіків очікують стриманості, конкурентоздатності, соціальної активності. Від жінок очікують турботливості, ввічливості, відкритого виразу почуттів. Ці культурні уявлення приписують певні риси, поведінку та інтереси чоловікам чи жінкам, що дозволяють їм виконувати їх ролі у суспільстві. Разом з тим, образи маскулінності і фемінності змінюються в часі і мають культурну специфіку. При вивченні цих образів необхідно враховувати принципову асиметрію статевих ролей і те, чію точку зору (чоловічу або жіночу) висловлює даний стереотип.

Гендерні ролі є різновидом ролей соціальних, вони виражають певні соціальні очікування фемінності та маскулінності у поведінці. Гендерні ролі завжди пов'язані з певною нормативною системою, яку особистість засвоює і переломлює у своїй свідомості і поведінці і на цій основі демонструє свою стать.

Гендерна ідентичність – це самовизначення людини як представника будь-якого гендеру, самовідчуття себе чоловіком чи жінкою, або представником іншої гендерної категорії.

2. Психологічні концепції та теорії гендеру

Ключовою категорією гендерної психології є **поняття «гендер»**. Воно відноситься до нових, неусталених, найскладніших, однак доволі вживаних

натепер категорій психології. Гендер є мінливим, багаторівневим, мультиполярним явищем. Його змістовне наповнення залежить від культури, історичного етапу та ситуації спілкування.

Гендер – це водночас і характеристика особистості (гендерна ідентичність), і організуючий принцип усіх соціальних систем, зокрема роботи, сім'ї, школи, економічних та правових систем, а також повсякденної взаємодії.

Історія виникнення поняття «гендер». В українську науку поняття прийшло на початку 90-х років. Термін «гендер» спочатку використовувався в англomовній літературі тільки в якості лексико-граматичної категорії, що позначає чоловічий, жіночий або середній рід.

У науковий оберт поняття «гендер» ввів сексолог Джон Мані (1955), який працював з такими явищами, як гермафродитизм і транссексуалізм. Його утвердження в психологічній науці як наукового поняття пов'язують з американським психоаналітиком **Робертом Столлером**, який застосував його у своїй праці «Стать та гендер: про розвиток мужності та жіночості» у 1968 році. Він запропонував використовувати граматичну категорію «гендер» для підкреслення двоїстої природи статі людини: як біологічної статі, з одного боку, та соціокультурного феномену, з іншого. Р.Столлер розглядав «гендер» як поняття, що виражає психологічні, соціальні, культурні особливості, незалежні від тих, що тлумачать біологічну стать. Він дійшов висновку, що легше хірургічним шляхом змінити стать людини, ніж психологічним – її гендерну ідентичність. З цього моменту була здійснена історично перша спроба диференціації понять «стать» і «гендер» на основі діалектики співвіднесення «природного-соціального». Іншими словами, перша – біологічна стать, а друга – соціальна стать, що характеризує не біологічні відмінності, а відмінності в соціальній поведінці й статусі чоловіка й жінки в суспільстві.

Отже, з 70-х років XX століття простежується тенденція розмежовувати поняття «стать» і «гендер» на основі біологічного/соціального. Поглиблення такого розуміння було здійснено дослідницею **Р. Унгер** у статті «**Проредифініцію понять «стать» та «гендер»**», яка запропонувала використовувати слово «стать» лише стосовно біологічних аспектів людини, а термін «гендер» використовувати тільки при обговоренні соціальних, культурних та психологічних аспектів, що стосуються рис, норм, стереотипів, ролей, які вважаються типовими та бажаними для тих, кого суспільство визначає як жінка та чоловік. На її думку, гендер і його компоненти (гендерні норми, гендерні стереотипи, гендерні ролі, гендерна ідентичність) можуть «варіюватися в континуумі від надзвичайно маскулінного до надзвичайно фемінного». До того ж, гендер слід мислити, як незалежний від біологічної статі, оскільки чоловік може поводити себе так, як не подобає чоловіку в даному суспільстві, однак це жодним чином не робить його менше чоловіком.

Значущим етапом у становленні поняття «гендер» було його віднесення до групи категорій, що включені у макропроцеси. У цьому зв'язку знаковою є робота Г.Рубін «Обмін жінками», де, ґрунтуючись на методах психоаналізу та структурної антропології, авторкою було проаналізовано символічне значення обміну між жінками і чоловіками у традиційних спільнотах.

У результаті проведеного аналізу вона приходить до висновку, що саме обмін жінками між племенами відтворює чоловічу владу та структуру гендерної ідентичності, коли жінки оцінюються як біологічні істоти та відносяться до сімейної сфери. На цій основі Г.Рубін ввела поняття статевогендерної системи («sex-gender-system») та дала їй визначення. Гендерна система, з погляду Г. Рубін, конструює дві статі, як різні та взаємодоповнюючі, вона закладає основи влади та домінування між статями, її метою є концентрація матеріального та символічного капіталу у руках чоловіків-батьків. Таким чином, гендер став стратифікаційною категорією, такою, як раса, клас, страта.

Далі ми скористаємося наступним аналізом методології вивчення гендеру, за допомогою якого з множини інтерпретацій виокремимо основні підходи до його розуміння.

Гендер у класичному розумінні. Це біосоціальна характеристика, в якій анатомо-фізіологічні відмінності між людьми набувають якості соціальних стосунків.

Психологія, орієнтована на класичну парадигму, **трактує гендер як соціальну «надбудову» над біологічною статтю.** Основою такого розуміння є статево-рольова теорія, сформульована на основі структурного функціоналізму Т. Парсонса і Р. Бейлса. Базові позиції цього підходу можна представити через 5 позицій:

1. Статеві ролі завжди є пов'язаними з біологічною основою, статевим диморфізмом (жінки виконують експресивну роль, чоловіки – інструментальну).

2. Підкреслює значення взаємодоповнюваності маскулінної ролі фемінною чи навпаки.

3. Гендерні ролі формуються в процесі ранньої гендерної соціалізації.

4. Родина – це основне середовище, у якому здійснюється гендерна соціалізація.

5. Культурні стереотипи й особистий досвід орієнтують батьків на те, яким повинен бути хлопчик і якою – дівчинка.

Отже, **гендер** – це результат соціалізації, присвоєння особистістю соціокультурних моделей поведінки, що відповідають біологічній статі. Внаслідок соціалізації стать стає гендером, особистісним атрибутом, який фіксується у дитинстві. У подальшому гендерний розвиток полягає лише в розширенні та розвитку рольового репертуару.

Гендер є біполярною конструкцією (маскулінність-фемінність). Маскулінність та фемінність складають нормативні уявлення про соматичні, психічні та поведінкові властивості, притаманні чоловікам та жінкам; це соціально-психологічні конструкти, зміст яких визначається уявленнями про «чоловіче» та «жіноче». Коли чоловік має високі показники маскулінності, то його показники за фемінними ознаками мають бути низькими.

За своєю сутністю нормативним є такий підхід, де прийнято вирізняти «успішну» та «неадекватну соціалізацію». *Вияв маскулінних рис для чоловіка та фемінних для жінки відбиває найкраще психологічне адаптування особистості.*

Наслідком помилок соціалізації є «нетипова статева роль», девіація. Співвідношення понять «стать» та «гендер» у даному підході є наступним:

стать – це незмінна, невідчужувана даність, а гендер – досягнутий статус, пов'язаний із виконанням певних соціальних ролей. Отже, гендер зводиться до природних основ і втрачається можливість альтернативного біотерміністського опису статі/гендеру. *У соціальному ключі гендер прирівнюється до одного з його соціально-психологічних проявів – гендерних стереотипів.*

З позицій стетево-рольового підходу жінки обирають професію вчителя, лікаря, вихователя, бо вони від природи є більш милосердними і схильні до самовідданості. І статистика підтверджує це припущення. Так, за даними статистики, у системі початкової освіти України працює лише 2% педагогів чоловічої статі. В інших країнах майже аналогічна ситуація, однак все ж краща. Так, у США та Англії частка чоловіків у молодшій школі коливається біля 20%.

Однак в Англії кількість чоловіків, які отримують освіту вчителя початкових класів, зросла на 50% за останні чотири роки. Це пояснюється зміною ставлення в суспільстві до цієї професії. Привабливість роботи з учнями початкових класів зростає, оскільки це дає можливість отримувати добру зарплату та швидко зробити кар'єру. Крім цього, статистичні дані агентства свідчать, що вчителі мали можливість вдвічі швидше зайняти керівну посаду після початку роботи (через 3,5 років), ніж представники інших професій. Нові можливості прекрасно вписуються в очікування до чоловічої гендерної ролі.

Некласичне уявлення про гендер пов'язується з соціально-психологічною теорією гендерної схеми Сандри Бем. Модерністська наукова традиція зберігає двоїсте трактування категорії «стать» – стать як біологічний факт та соціокультурний феномен, не виходить за межі біологічного детермінізму. **Поняття «гендер» тут розглядається як суб'єктивне уявлення про те, чим для людини є її стать.**

Гендерна схема – це поняття, що поглиблює уявлення про гендерні стереотипи. Під нею *розуміється зафіксована в культурі сукупність (схема) особистісних якостей і способів соціальної взаємодії, з якою кожен індивід певної статі співвідносить себе, впорядковує і типізує індивідуальний досвід, а також організовує і типізує поведінку чоловіків і жінок.* Базові уявлення про природність гендеру С.Бем назвала «гендерною лінзою», а до них віднесла: андроцентризм, гендерну поляризацію та біологічний есенціалізм.

На індивідуальному рівні людина самостійно контролює власну поведінку, довільно комбінуючи якості і способи взаємодії, користуючись наявними в культурі гендерними схемами. Тому деякі люди демонструють виражену «гендерну схематичність», вони в усьому покладаються на типові зразки відповідних якостей і моделі поведінки, тоді як інші приділяють менше уваги точному відтворенню готових зразків, засвоюючи те, що їм здається більш відповідним з різних гендерних схем. У цьому випадку гендер має множинні форми прояву, які не зводяться лише до сукупності статевих ролей, запропонованих суспільством за ознакою статі.

Реальність і гендерна схема є нерозривно злитими, що призводить до сприйняття гендеру не в якості соціального конструкту, а як «природного» стану особистості. Сумніви в «природності» того або іншого гендеру виникають тільки в ситуаціях «гендерної тривоги», наприклад, коли конструювання власної поведінки і особистості раптом входить в значне протиріччя з нормативним зразком, або коли людина стикається з

альтернативним способом конструювання гендерної реальності в іншій культурі. Саме у межах цього підходу виникає бачення гендеру як багаторівневого феномену. Гендер – це не лише індивідуальні уявлення, але й особливий соціальний інститут, який забезпечує функціонування відносин влади та підпорядкування в суспільстві.

Постнекласичне розуміння гендеру – це система уявлень («культурна схема», «лінза»), крізь призму якої особистість сприймає і трактує будь-яку інформацію, пов'язану зі статевою приналежністю. Постнекласичне розуміння гендеру та власне гендерні дослідження спираються на феміністські ідеї відсутності наперед визначеної сутності та важливості аналізу владного виміру стосунків, а також соціальний конструктивізм П.Бергера та Т.Лукмана, етнометодологію Гарфінкеля та драматургічний інтеракціонізм І.Гофмана.

Поділ соціального світу на чоловіків і жінок вкорінений настільки глибоко, що з моменту народження, коли морфологічна стать дитини є визначеною, батьки, лікарі, акушерки і всі, хто оточує новонародженого, «створюють гендер», реалізуючи принцип статевої диференціації. Соціально-конструктивістська парадигма може дати відповідь на запитання: як ілюзія гендерної дихотомії конструюється і підтримується в ситуації міжстатевих подібностей і внутрішньостатевих відмінностей. Незважаючи на існуючі відмінності, чоловіки і жінки в психологічному сенсі дуже схожі одне на одного. Конструювання гендеру як полярної дихотомії вимагає придушення природної подібності для соціальних цілей соціальними засобами. Оскільки активне придушення подібностей і конструювання розходжень вимагає соціальної влади, центральною в гендерній теорії виявляється проблема домінування.

Теорія соціального конструювання гендеру заснована на двох постулатах:

1. Гендер конструюється (будується) за допомогою соціалізації, розподілу праці, системою гендерних ролей, сім'єю, засобами масової інформації;
2. Гендер конструюється і самими індивідами – на рівні їх свідомості (гендерної ідентифікації), прийняття заданих суспільством норм і ролей і підлаштування під них (в одязі, зовнішності, манері поведінки і под.).

Процес соціального конструювання гендеру тут не зводиться до соціалізації як процесу засвоєння та відтворення соціальних норм. Соціальне конструювання гендеру відбувається за активної участі особистості в створенні гендерних відносин.

Сучасні психологічні теорії гендеру. У психології існує кілька провідних підходів з дослідження механізмів гендерної соціалізації та особливостей гендерної ідентичності. Серед них: психоаналітична теорія, теорія соціального научіння, теорія когнітивного розвитку, «нова психологія статі», теорія гендерної схеми, теорія соціальної драматургії І.Гофмана, етнометодологія Г.Гарфінкеля, теорія «творення» гендеру Уеста та Зімермана.

Психоаналітична теорія, сформована в межах психоаналізу, пропонує біологічне пояснення: за З. Фрейдом, «анатомія – це доля». Цей підхід акцентує значення раннього дитинства для наступної статево-рольової поведінки індивіда,

Теорія соціального наuczіння, в основі якої лежать такі поняття, як навчання, позитивне та негативне підкріплення, моделі батьківської поведінки, підкреслює вплив мікросередовища та соціальних норм на зовнішню статевоюльову поведінку, акцентує типову для статі поведінку.

Теорія когнітивного розвитку пояснює формування уявлень про статеві ролі у дітей активним структуруванням власного досвіду, когнітивної інформації та розумінням своєї статевої приналежності. Отримувана інформація організовується когнітивними структурами свідомості та статевоюльовими стереотипами, які функціонують як схеми, за допомогою яких структурується відповідна інформація.

Теорія гендерної схеми спирається на теорію когнітивного розвитку Л.Колберга, згідно з якою *основою процесу засвоєння статевої ролі виступає активність самої дитини*. Статева типізація здійснюється завдяки здатності дітей групувати та переробляти інформацію, тобто готовності засвоювати інформацію про себе у контексті понять маскулінності – фемінності. Гендерносхематизована переробка інформації відбувається тому, що у суспільстві існують статево-диференціюючі практики. *У свідомості дитини укладається гендерна схема, яка функціонує як структура, налаштована на те, щоб шукати та групувати інформацію: поведінка, характеристики, культурні символи спонтанно сортуються на категорії «чоловіче» – «жіноче».*

«Нова психологія статі» з'явилася у 1970-ті роки на Заході. Дж. Стоккард та М. Джонсон висунули положення про те, що *біологічна, вроджена стать (хромосомна та гормональна) може лише сприяти визначенню потенційної поведінки людини, а головною є психологічна, соціальна стать, або гендер*. Гендер засвоюється при житті, на його формування здійснюють вплив класові, етнічні, расові варіації статевої ролі та відповідні їм очікування суспільства та особливості культури.

Теорія соціальної драматургії І.Гофмана. Ідея створення та відтворення гендеру у повсякденному спілкуванні була поглиблена завдяки поняттю «гендерний дисплей» І.Гофмана. *Гендерний дисплей бачиться як детермінована культурою форма самопрезентації гендерних характеристик особистості*. Це самовиявлення своєї статевої приналежності та сексуальних переваг, що відповідає конкретній ситуації комунікації, конкретному партнеру. В гендерному дисплеї відтворюється дихотомія чоловічого та жіночого, що гарантує збереження усталеного гендерного порядку на рівні соціальних стосунків. Отже, гендерні відносини конструюються в процесі міжособистісного спілкування та соціальної взаємодії як диспаратетні, а не тільки взаємодоповнюючі.

Етнометодологія Г.Гарфінкеля. Дослідник привертає увагу до конструювання гендеру у повсякденному спілкуванні, де *створюється, стверджується та відтворюється уявлення про багатоманітність чоловічого та жіночого*. Ним визначено механізм конструювання гендеру у процесі спілкування – це приписування (категоризація за статтю) на основі гендерних ознак, які демонструються, а також доводиться мінливість гендеру, оскільки він весь час потребує виконання та підтвердження.

«Створення» гендеру – це поняття введене соціологами Уестом та Зімерманом у 1987 році, щоб передати, як особистість повсякчас, повсякденно

здійснює роботу по створенню гендеру (doing gender) в процесі взаємодії з людьми. *Створення гендеру відбувається завдяки комплексу соціально контрольованих дій із сприйняття, самопрезентації, взаємодії. Їх метою є виявлення «чоловічої та жіночої природи».* Особистість несе відповідальність за свої гендерні самовияви, оскільки, виходячи за гендерні сценарії, вона наражається на санкції (гендерна оцінка). Дітей навчають створювати свою гендерно відповідну поведінку у взаємодії та слідкувати за виявами такої у інших. Отже, створення гендеру полягає в управлінні ситуаціями таким чином, що поведінка розглядається як гендерно відповідна чи навмисно гендерно невідповідна в певному контексті.

У сучасному баченні гендер описують такі його характеристики:

- 1) соціальна обумовленість;
- 2) багатовимірність;
- 3) мінливість/контекстуальність;
- 4) управління генером.

Соціальна обумовленість. Нове уявлення про соціальну детермінацію пов'язують із мовним конструюванням реальності та комунікативними практиками створення та відтворення гендеру. Гендер є невід'ємною частиною культурного дискурсу (реальної практики використання мови, в яку закладені гендерні відмінності у вигляді граматичних родів і правил їх вживання) і соціальних практик спілкування, взаємодії і діяльності людей. У цьому випадку гендер має множинні форми прояву, які не зводяться лише до сукупності статевих ролей, запропонованих суспільством за ознакою статі.

Багатовимірність гендеру. Аналіз сучасних підходів до проблеми гендеру демонструє, що поступово відбувся перехід від однофакторних моделей до багатофакторних. І.С. Кон (2005) зауважує, що зі зміною системи гендерних ролей багато традиційних психологічних статевих розбіжностей, на яких ґрунтуються стереотипи маскулінності та фемінності, щезають або нівелюються, що зменшує поляризацію між ними. При цьому певні істотні розбіжності у характері діяльності, спрямованості інтересів та психічних процесах чоловіків та жінок залишаються. Відповідно змінюється зміст категорій маскулінності та фемінності в психології. Так, раніше вони вважалися взаємовиключними, взаємодоповнюючими, причому кожне відхилення від нормативу сприймалося як патологія або крок у напрямку до неї. Потім жорсткий нормативізм поступився місцем ідеї континууму маскулінно-фемінних якостей, коли індивід може одночасно демонструвати як маскулінні, так і фемінні риси.

Ще на початку 1970-х рр. біполярна модель гендеру (фемінність маскулінність) була переглянута у концепції андрогінії Сандри Бем. Згідно з Бем (Bem, 1974), чоловіки та жінки не обов'язково повинні відповідати традиційним моделям та можуть поєднувати у своїй поведінці як маскулінні, так і фемінні риси. Бем визначила 4 типи гендерної ідентичності: маскулінний, фемінний, андрогінний та недиференційований. Зображуючи андрогінію як поєднання маскулінних та фемінних рис, Бем підкреслювала, що андрогінна особистість може являти собою більш гармонійний стандарт психічного здоров'я в суспільстві, де ригідна типізація статевих ролей вичерпує себе.

На погляд української дослідниці гендеру С.Іванченко (2007), гендер, як багатовимірна структура, **містить 4 рівні**: стать, сексуальність, гендерна (статеворольова) ідентичність та гендерна роль. На кожному рівні кілька варіантів гендеру, наприклад, «стать» містить два варіанти – чоловік та жінка. Сексуальна орієнтація передбачає 4 варіанти (гетеросексуал, гомосексуал, бісексуал, асексуал), гендерна ідентичність (маскулінна, фемінна, андрогінна, недиференційована) також виокремлює декілька варіантів гендерних ролей (батьківських та подружніх).

Мінливість/контекстуальність. Ідея мінливості гендеру є не новою, на ній наголошували в контексті історичної ситуації, культурної специфіки, але не в контексті ситуації взаємодії. Гендер не є щось усталене, що сформувалось внаслідок ранньої соціалізації. Гендер весь час потребує виконання та підтвердження. Люди створюють та відтворюють гендер у повсякденному спілкуванні. Гендерний дисплей – це самовиявлення своєї статевої приналежності та сексуальних переваг, що відповідає конкретній ситуації комунікації, конкретному партнеру.

Управління гендером. Соціальне конструювання гендеру не зводиться до засвоєння та відтворення соціальних норм. Соціальне конструювання гендеру відбувається за активної участі особистості в створенні гендерних відносин. Особистість управляє своїми гендерними самовиявами, оскільки шукає схвалення, а виходячи за гендерні сценарії, вона наражається на санкції (гендерну оцінку).

3. Стратифікація статей у культурі та суспільстві.

Ще аспект, що відноситься до макrorівня, – це характер гендерних стосунків у різних країнах світу. Дані статистики переконливо показують, що у всьому світі чоловіки мають більш високий статус, ніж жінки, однак диференціація статусу залежить від країни. Всесвітній економічний форум (World Economic Forum) опублікував щорічне глобальне дослідження – Індекс гендерного розриву 2017 (The Global Gender Gap Index 2017) – із супроводжуючим його рейтингом 144 країн світу. У дослідженні вимірюється гендерна нерівність за різними показниками у чотирьох основних сферах: економічна участь та кар'єрні можливості; рівень освіти; здоров'я і тривалість життя; політичні права та можливості. Індекс вимірюється за шкалою від 0 до 1, де нуль – повна нерівність статей, а одиниця – відповідно, рівність. Значення Індексу інтерпретується як процент розриву між жінками і чоловіками, що дозволяє порівнювати поточні показники із минулими та визначати прогрес у сфері.

Як відзначається, у 2017 році вперше за всю історію підрахунку цього Індексу (починаючи з 2006 року), у світі зафіксовано погіршення ситуації з гендерною нерівністю.

Розрив між чоловіками і жінками склав 68%, проти 68,3% у 2016 році, та 68,1% у 2015 році. За таких темпів прогресу для усунення загальної глобальної нерівності між чоловіками та жінками потрібно буде 100 років, проти 83 у минулому році. Найбільший розрив між жінками та чоловіками залишається в сфері економіки, подолання якого, при поточних темпах, потребуватиме 217

років. Як зазначається дослідниками, покращення ситуації з гендерним паритетом може призвести до значних економічних дивідендів, які залежать від ситуації і проблем у конкретній країні. Зокрема, досягнення економічного гендерного паритету може збільшити на \$ 250 млрд. ВВП Великобританії, \$1 750 млрд. Сполучених Штатів, \$550 млрд. Японії, \$320 млрд. Франції та на \$310 млрд. ВВП Німеччини. Повної гендерної рівності не вдалося досягти жодній країні світу. Натомість, найкраща ситуація в Ісландії, де гендерний розрив закритий на 88%, і яка, посіла перше місце у рейтингу. До першої десятки рейтингу також увійшли Норвегія, Фінляндія, Руанда, Швеція, Нікарагуа, Словенія, Ірландія, Нова Зеландія та Філіппіни. Останні сходинки у Сирії, Пакистану та Ємену.

Політична сфера також є проблемною. Наприклад, У США правили 45 президентів-чоловіків; 1 з них був афроамериканець. Жодного разу це не була жінка.

Так, згідно з дослідженням впливу жінок на політику Європейського Союзу «Women in decision making roles in European Union», опублікованого організацією OpenPolis у березні 2016 року, у парламентах 17 держав-членів ЄС представництво жінок – нижче 30%. В інших – кращий показник не перевищує 42 % (Швеція, в ній встановлений також гендерний паритет на рівні керівних кадрів Уряду). Ще дві країни – Франція та Словенія мають гендерне співвідношення в уряді 50:50.

Дане дослідження також свідчить, що найчастіше жінки очолюють міністерства, пов'язані із соціальною політикою та працею (50 %), сім'єю, молоддю та спортом (43 %), освітою та культурою (40 %). Тим не менш, 14 % європейських міністрів юстиції і 7 % міністрів закордонних справ – це жінки. Серед інституцій ЄС третину жіночого складу має Європарламент та Єврокомісія (33 % та 37 % відповідно). Проте в Раді з питань зовнішньої політики жінки становлять 10 %, а в Раді з питань економіки та фінансів жінки-члени складають 8 %.

Український парламент ще далекий від гендерної збалансованості, але тенденція обнадіює. Якщо в першому скликанні було тільки 2,5% жінок (12 з 475 депутатів), то в нинішньому скликанні – 20,6% (87 з 423 нардепів). У другому скликанні Ради жінки становили 4,1% всього складу (18 з 436 депутатів), в третьому – 8% (38 з 477), в четвертому – 5,5% (28 з 509), в п'ятому – 8,7% (42 з 483), в шостому – 7,8% (42 з 541), в сьомому – 9,6% (46 з 478), у восьмому – 12% (56 з 468), у дев'ятому – 20,6% (87 із 423).

До речі, відповідно до Звіту з глобального гендерного розриву за 2022 рік, представленого Світовим економічним форумом, Україна займає 65 місце за індексом гендерної рівності (у рейтингу серед 142 країн).

Порівнюючи ці дані з показниками минулих років, очевидно, що стан гендерної рівності в Україні погіршився. Так, найкращий результат Україна продемонструвала в 2006 році, посівши 48 місце. Тоді за деякими з чотирьох обчислювальних параметрів Україна наблизилась до позначки 1.00, що означає повну гендерну рівність в цій сфері. Досить суттєво позиції України також знизились і протягом періоду з 2014 року (56 місце) по 2015 рік (67 місце). Відповідно до результатів вищезазначеного дослідження, найкращі показники

Україна традиційно має в галузі доступу обох статей до освіти. Зокрема, звітується про майже повну охопленість первинним і вторинним рівнями освіти (початкова та повна середня освіта). Що стосується сфери вищої освіти, то жінки навіть мають кращі показники (у співвідношенні 88 до 77).

ЛЕКЦІЯ
для бакалаврів за темою № 3
МЕТОДОЛОГІЯ ТА МЕТОДИ
ПСИХОЛОГІЧНОГО ДОСЛІДЖЕННЯ ГЕНДЕРУ

Навчально-виховна мета заняття:

- вивчити основи методології дослідження гендеру в психології
- проаналізувати кількісні, якісні та крос-культурні дослідження гендеру, а також вміти розпізнавати та використовувати основні емпіричні методи гендерної психології.
- виховувати у аудиторії почуття гендерної толерантності, поваги до статі, неприпустимості гендерної дискримінації та ксенофобії.

Зміст лекції

1. Методологія дослідження гендеру у психології
2. Кількісні, якісні та крос-культурні дослідження гендеру
3. Основні емпіричні методи гендерної психології.

1. Методологія дослідження гендеру у психології

Питання методології та методів гендерної психології знаходяться у центрі уваги дослідників і мають цікаві напрацювання. Психологічні дослідження гендеру розпочалися з порівняльних досліджень статі, до яких критично ставляться сучасні дослідники гендеру. Власне гендерні дослідження **виходять із розуміння множинної детермінації гендеру і приділяють особливу увагу чинникам, які лежать за межами біології.** А це час, *культура, соціально-економічні умови, комунікативний контекст, ситуація спілкування.* Сучасні дослідження гендеру не слідують класичній методології, відкидають принцип об'єктивності і спираються на наступні уявлення:

1. Дослідник володіє конкретними бажаннями й інтересами, тому подолати суб'єктивність дослідника неможливо в принципі. Неупередженість та особистісна невключеність дослідника є самообманом.

2. *Зовнішньої соціальної реальності не існує, вона сконструйована взаємодією між тим, хто пізнає, і тим, хто пізнається. Рамки особистого і групового досвіду пронизують весь процес пізнання і позначаються в його результатах.* Протопоняття, емоції, забобони задають межі дослідження, які знаходять своє вираження у виборі предмету вивчення, формулюванні завдань, мові обговорення, методах збору даних, аналізі та, в кінцевому рахунку, інтерпретації отриманих результатів. Звідси увага до суб'єктивного досвіду дослідника та його деконструкція.

3. *Знання є контекстуальним, індивідуальним і часто унікальним, тобто неможливо перевірити його повторюваність.* Звідси надається перевага ідеографічним дослідженням над номотетичними, **якісним над кількісними.**

В означеному розумінні, гендерна методологія є близькою до гуманітарної парадигми, впливовість якої зростає у психології. Гуманітарне

пізнання орієнтоване на індивідуальність, звернене до духовного світу людини, до його особистісних цінностей та смислу життя. Для цієї парадигми характерно використання загальних принципів до інтерпретації індивідуальних, суспільних або історичних подій. Водночас одинична подія не розглядається як окремий випадок загальної закономірності, а береться у своїй самоцінності й автономності. Для гуманітарного пізнання важливо досягти одиничні факти як такі. Гуманітарне знання включає в себе ціннісне ставлення до досліджуваної дійсності; об'єкт пізнання оцінюється з позицій моральних, культурних, релігійних, естетичних і под. Гуманітарна парадигма в психологічних дослідженнях гендеру має особливу цінність, тому що завдяки такій пізнавальній установці ми не зможемо оминати проблеми меншості, людина в них виступає як духовна цінність, а не тільки як «об'єкт дослідження».

У методології гендеру досить популярним є використання наступних підходів:

Номететичний підхід полягає у порівнянні індивідів з певної точки зору з метою пошуку спільних закономірностей. *Основні переваги*: широта, точність, відтворюваність, можливість прогнозування. *Основні недоліки*: відсутність яскравості та життєвості.

Ідеографічний підхід полягає у вивченні одного індивіда чи іншого соціального явища без співставлення його з іншими. *Основні переваги*: глибина пізнання та аналізу, яскравість, наближеність до життя, унікальність, комплексний підхід до особистості.

Методологічна тріангуляція – комбінування якісних і кількісних методів, що приводить до з'єднання переваг обох методологій, і як наслідок – одержання більш надійних даних.

Важливими засадами сучасних досліджень гендеру також є принципи **міждисциплінарності, номадичності та методологічної тріангуляції**. Міждисциплінарність виходить з необхідності створення цілісного уявлення про досліджуване явище. Оскільки гендер – це багаторівневий та багатовимірний феномен, то вбачається доцільним об'єднувати зусилля різних соціальних наук для створення повноти його образу.

Методологія сучасних гендерних досліджень складає альтернативу стандартам, прийнятим у класичній науці. Однак вона не відкидає інші існуючі методологічні підходи і є відкритою до нових теоретичних уявлень. **Власне, таке ставлення впливає з принципу номадичності**. Цей принцип передбачає можливість використання різних пізнавально-методологічних установок залежно від цілей і завдань дослідження. Методологічна відкритість сприяє залученню нових ідей, підвищує креативність гендерних досліджень у психології.

Основою для дизайну багатьох досліджень виступає процедура методологічної тріангуляції, що припускає оптимальну комбінацію кількісних і якісних методів, дозволяє потроїти контроль за рахунок не тільки розширення кола інтерпретаторів, а й застосовуваних методів аналізу, теоретичних підходів, дослідницьких даних.

Гендерні дослідження реалізуються на основі трьох підходів:

1. Парадигми статево-рольових відмінностей.

2. Парадигми унікальної жіночої психології.

3. Парадигми соціального конструювання гендеру.

Перший підхід цінний тим, що увів жінок у позитивістський дискурс. Передбачається, що включення жінок до психологічного дослідження дозволяє сформувати «новий погляд» на психологічну феноменологію, більш вільну від сформованих патріархальних стереотипів. Пропонується кілька способів включення: 1) фізичний, що передбачає включення жінок у співтовариство дослідників соціальної феноменології; 2) формування жіночої теми, спрямованої на виявлення жіночої ідеографії, в ряді традиційних дослідницьких сфер; 3) вивчення специфічних жіночих досвідів, наприклад, насильства і под. з позиції переживання цих практик і їх змін. Загальна ідея розвитку феміністського емпіризму в рамках позитивістської методології полягає в обґрунтуванні необхідності свіжого або нового погляду на досліджувані явища, що сприяє отриманню більш об'єктивних підстав для інтерпретації.

Другий підхід виходить з тези про те, що об'єктивне знання може бути отримане на основі загального жіночого досвіду гноблення. Відповідно до цієї логіки жінка-дослідник має низку переваг: автентичність знання, отриманого через досвід страждань і опору; можливість проблематизації тих сфер життя і практики, які виявилися втраченими патріархальною наукою; чуттєвість і конкретність жіночого мислення, що дозволяє вивчати особливі досліди і практики, але вони не попадають у сферу інтересів традиційної науки. У дослідницькій роботі жінок основними метафорами дослідження стає «рука, інтелект і серце. Гендерні відмінності виявляються в інтерпретації того, хто пізнає, пізнаваного і процесу пізнання як єдності «фізичного, розумового та емоційного».

Третій підхід спирається на основну тезу щодо сконструйованості світу в процесі повсякденної взаємодії. Отримане знання за своєю природою породжується цінностями та інтересами дослідника, представляючи собою культурне виробництво влади, тому будь-які претензії на об'єктивну істину є безпідставними. Дискурс визначає, які ідеї можуть бути виражені, які відкинуті, що підлягає осмисленню і чому дозволено бути істинним, встановлює «режим істини». Як тільки знання визнається істинним, воно стає імперативом влади. Головне тут – це деконструкція гендерного порядку. Завданням дослідження стає реконструкція гендерних відносин у різних контекстах, створювана з безлічі локалізованих дискурсів, наративів і систем репрезентацій. Контекст, у якому знаходиться дослідник, також стає предметом обговорення. Передбачається, що рефлексивність знання підвищує його релевантність, включення ж в процес дослідження інтелектуальних біографій дослідників допомагає зрозуміти вплив позиції дослідника на результати даних, їх інтерпретацію.

Дослідники намагаються переосмислити відносини між тим, хто пізнає, і пізнаваним на предмет виявлення впливу владних відносин і знаходження шляхів їх подолання. Влада, що пронизує дискурс, проникає і в дослідницьку ситуацію, проявляється в асиметрії положення дослідника і досліджуваних, у можливостях маніпулювання і управління останніми, адже дослідник завжди знаходиться в кращому становищі. Він володіє монополією на знання, задає

запитання, аналізує відповіді, володіє більш високим соціальним статусом і «владою».

У межах конструктивістської перспективи розширюється коло дискурсивних можливостей, замінюється традиційний реалістичний дискурс на «правдиву розповідь». Тому в цій методології зв'язок між дослідником і досліджуванним є дуже значним і цінним, а зовсім не нейтральним. Створення відкритих і чесних зв'язків з групами учасників є важливою умовою успішно проведеного гендерного дослідження. Щоб зменшити вплив дослідника на результат дослідження, дослідники обирають спосіб працювати разом зі своїми учасниками, долучають їх до інтерпретації, щоб власні висновки не нівелювали погляди меншості, не знецінили унікального досвіду. Це багатообіцяюче різноманіття методології необхідне для того, щоб забезпечити потенційно багатий набір інтерпретацій або перспектив.

2. Кількісні, якісні та крос-культурні дослідження гендеру

Будь-яке дослідження має декілька **універсальних етапів**: розпочинаються з дослідницької допитливості, далі здійснюється дизайн дослідження, потім збір та аналіз даних. Кожному етапу відповідають певні методи: організаційні; емпіричні; методи обробки даних, інтерпретаційні методи.

Відповідно до базової пізнавальної установки дослідника **гендерні дослідження проводяться в межах трьох основних стратегій**: кількісної, якісної та крос-культурної.

Кількісний підхід до дослідження керований пошуком відповіді на запитання: «Скільки?», «Як часто?», «Чому?». **Дослідження в якісному підході** спрямовані з'ясувати: «Чому люди поводять себе саме так?», «Як впливає на людей те, що відбувається навколо них?». Якщо перед дослідником стоїть запитання «Якою мірою гендер детермінований культурою, а якою з біологією?», **тоді застосовуються крос-культурні дослідження**. Вибір стратегії організації психологічного дослідження визначається методологічними принципами дослідника та метою дослідження.

Кількісні дослідження у гендерній психології. Незважаючи на зміни у методології, більшість гендерних досліджень у психології здійснюються на основі позитивістської методології. Кількісні дослідження мають саме таку основу і спрямовані на отримання строго об'єктивних, кількісно виражених даних, що підлягають подальшій психологічній інтерпретації. Стандарти науковості орієнтують дослідників на опис, прогнозування, визначення причинності та пояснення взаємозв'язку між змінними. **Для такого роду досліджень характерною є структурованість, а також високий рівень валідності та надійності.** Однак вони мають і слабкі сторони – це низький рівень природності, конструктивної та екологічної валідності (у дослідженнях екологічна валідність – обґрунтованість дослідження, яка означає, що методи, матеріали та постановка дослідження повинні наближатись до реального світу, який досліджується.).

Найкращим методом вивчення причинних залежностей є експеримент. Експеримент – це метод, що дозволяє виявити причинно-

наслідкові залежності і полягає в організації дослідного процесу, під час якого експериментатор у контрольованих умовах здійснює систематичні спостереження за реакціями досліджуваних на змінювані фактори.

Експеримент – це активний спосіб пізнання дійсності, він передбачає планомірне втручання вченого у досліджувану ситуацію, управління нею. **Експеримент ініціюється гіпотезою, що визначає взаємозв'язок між незалежною та залежною змінними.** Далі дослідники маніпулюють незалежною змінною у контрольованих умовах та вимірюють ймовірний вплив на залежну змінну за допомогою статистичних методів.

Одним з основних понять при характеристиці експерименту є змінна. Так називають будь-яку умову ситуації, яка може бути зміненою. Експериментатор маніпулює змінними, тоді як спостерігач чекає, поки виникне потрібна зміна у ситуації.

Найпростіший експериментальний план – це порівняння експериментальної групи, на яку здійснюється контрольований вплив, з контрольною групою, яка не зазнає втручання. Для коректності експерименту експериментальна і контрольна групи утворюються за принципом випадковості.

Недостатньо визначити зв'язок між змінними, важливо пояснити його походження. Отже, **наступним після експерименту кроком є інтерпретація чи пояснення виявленого зв'язку на ґрунті певної психологічної теорії.** Візьмемо для прикладу експеримент, що з'ясовував чинники незадоволеності жінок власним тілом. Перевірялась гіпотеза про те, що «ідеальні» жінки, яких можна побачити у ЗМІ, обумовлюють незадоволеність молодих жінок своїм тілом.

Дослідниками було сформовано дві групи жінок, які мали переглядати відеоматеріали різного змісту. Першій групі жінок демонстрували слайди реклами із стрункими привабливими жінками, а другій показували слайди із зображенням жінок, вага яких була близькою до середньої ваги жінок. Було виявлено, що експериментальна група має більш високий рівень незадоволеності власним тілом, ніж контрольна. Виявлені в цьому експерименті результати можна пояснити дією опосередковуючої змінної між зображенням «ідеального тіла» та незадоволеністю жінок собою. Проміжною змінною може бути когнітивний процес, що називається соціальним порівнянням.

Отже, **експериментування** – це вивчення впливу незалежних змінних на залежні при константних характеристиках контрольованих змінних та врахуванні дії проміжних.

Правильно організоване експериментальне дослідження має характеризуватися високим рівнем достовірності. Під нею розуміють здатність визначати, що саме маніпуляція незалежною змінною викликала зміни у залежній змінній. **Ще одна характеристика достовірності – це статистична достовірність,** що характеризує здатність статистичних процедур визначати зв'язок між змінними. Кожен дослідник має навести аргументи, що засвідчують статистичну значущість виявлених відмінностей чи зв'язків.

Основні особливості експерименту зберігаються у двох його основних різновидах – лабораторному та природному експериментах. *Перший* є добре

контрольованим як щодо внутрішніх, так і зовнішніх умов, а *другий* має менші можливості для контролю, однак більшу пов'язаність з реальністю. Так, щоб підвищити відповідність результатів реальним умовам життя, дослідники зазвичай жертвують рівнем контролю. Це також відбувається і при організації квазі-експериментів. У них експериментальна та контрольна група можуть бути не випадковою вибіркою, а, наприклад, студентською групою, одна з яких слухає курс гендерної психології, а інша ні. Однак взяті до експерименту групи є реальними групами, що живуть за звичайними соціально-психологічними законами.

Для правильного дизайну експериментальних досліджень гендеру, важливо розуміти, що гендер – це багатофакторна змінна. У його формуванні задіяні біологічні, гормональні, когнітивні, соціальні, ситуативні, часові чинники. Ми вже говорили про те, що різні теорії по-різному визначають роль біологічних та соціальних чинників, намагаючись пояснити гендерну поведінку. Іноді гендерні характеристики в порівняльних дослідженнях аналізуються, немов би гендер є фіксованим фактором, а гендерна різниця є різницею біологічною. Однак нині більшість експериментів, пов'язаних з гендерними проблемами, стосуються маніпулювання соціальним та когнітивним процесами.

У дослідника не завжди є можливість побудувати експеримент коректно, іноді є складності технічного характеру, незрозуміло, як можна маніпулювати певними змінними (наприклад, відмінностями в будові мозку, що часто розглядають як причину відмінностей у когнітивних здібностях). При плануванні деяких експериментів виникають запитання щодо їхньої етики.

Враховуючи обмеження експерименту та складності з його коректною реалізацією, *дослідники гендеру тяжіють до застосовування, окрім експерименту, інших дослідницьких підходів: кореляційного, лонгітюдного, мета-аналізу, контент-аналізу*

Кореляційний підхід до організації дослідження полягає в одночасному вивченні багатьох змінних, що дозволяє з'ясувати взаємозв'язки між ними та перевірити модель явища. Наприклад, в одному дослідженні можуть бути за допомогою тестів виміряні маскуліність, емоційна напруженість, схильність до ризику та частота відвідувань чоловіками клубів з екстремальними розвагами (парашутний клуб, картинг-клуб, альпініст-клуб). Встановлювалась міра пов'язаності між цими змінними, а також вирішальний чинник вибору хобі за допомогою різних статистичних процедур (кореляційний, факторний, регресійний аналізи). Цей тип кількісних досліджень найчастіше застосовується в дослідженнях психологічних та соціально-психологічних аспектів гендеру.

Лонгітюдний план дозволяє сформувати уявлення про гендерні характеристики в часовому вимірі. Їхньою перевагою є можливість відстеження шляхів розвитку гендерної ідентичності та інших гендерних характеристик особистості. Виникає можливість розкрити відмінності у динаміці розвитку, а також зрозуміти значущість різних змінних на різних етапах становлення.

Мета-аналіз використовується для узагальнення результатів багатьох досліджень, для перевірки різнорідних гіпотез.

Контент-аналіз – метод, що використовується для аналізу різних характеристик середовища (тексту, зображень), щоб визначити повідомлення, які вони містять. Дослідження, які використовують цей метод, зазвичай є описовими або тестують гіпотезу.

Кількісні дослідження торкаються актуальної проблематики гендерної психології, однак існують три галузі, де активність науковців на Заході є найвищою. Насамперед, це дослідження, пов'язані із нормо-відповідною поведінкою; дослідження об'єктивації; дослідження гендерного та сексуального насильства.

Якісні дослідження в гендерній психології. Якісне дослідження переживає зараз період ренесансу у соціальних науках. Незважаючи на те, що кількісні дослідження зберігають домінування, альтернативні підходи стають все більш впливовими в гендерних дослідженнях. Якісні методи виявились доволі цікавими для тих дослідників, які прагнули подолати обмеження традиційної науки та внести нові засоби, що дають простір для літературних, художніх та драматичних виражень.

Якісні дослідження – це цілісна форма дослідження, яка була створена для опису життя окремих груп або осіб, що є маргінальними всередині домінуючої групи. Реалізація цих методів спирається на діалогічні, партнерські стосунки між дослідником та досліджуваним. Такі дослідження привносять замість оціночного підходу глибинне розуміння явища, на противагу спрощеності орієнтують на розуміння складності явища. Якісні методи тяжіють до простого статистичного аналізу, оскільки вербальні повідомлення досліджуваних мають зберігати цілісність.

Якісні методи можуть застосовуватися у кількісних дослідженнях, а кількісні у якісних. Коли ми розпочинаємо кількісне дослідження, то намагаємося зорієнтуватися у проблемі, і зазвичай для цього використовуємо серію якісних процедур: інтерв'ю, спостереження, самозвіти. У якісних дослідженнях застосовуються кількісні процедури аналізу, однак позиція дослідника при цьому є максимально відкритою до альтернативних інтерпретацій. Учасників інформують про дослідницькі плани, дослідник взаємодіє з досліджуваним, аж до того, що останній може виступати співдослідником.

Кількісні дослідження спрямовані на отримання результату об'єктивними, знеособленими методами, які приводять до певного відчуття істинності знання. **Якісні дослідження керовані іншим ставленням до знання.** При вивченні гендерних проблем характерними є такі моменти якісного дослідження:

1. Орієнтація на отримання ситуативного знання. Якісні дослідники мають тенденцію бачити істину як локалізовану в певних спільнотах та в певний час (специфічний жіночий досвід насильства, досвід жінок афроамериканок та ін.). Вони не претендують на отримання універсальних закономірностей.

2. Гендерні дослідження є відверто заангажованими певними цінностями і не претендують на нейтральність стосовно соціальних проблем. Опора на цінності впливає з самого змісту цих досліджень, які прив'язані до проблем актуальної політики, зацікавлені у вивченні певних проблем (рівні права для

жінок, ЛГБТ; свобода самовизначення) та мотивують на соціальні зміни. Ще одним аспектом стурбованості цінностями є ідея про те, що всі дослідження мають бути чутливими до етичних питань. Дослідники гендерної проблематики є особливо уважними до питань етики стосунків: конфіденційності, довіри, чутливості до потреб досліджуваних. У гендерних дослідженнях вивчаються проблеми, де від дослідника вимагається особлива делікатність: наприклад, вивчення сексуального чи домашнього насильства.

3. На відміну від більшості кількісних досліджень, де стосунки між дослідником та досліджуваним є нейтральними, стосунки в межах якісного дослідження є не лише більш тривалими, але і мають більш інтимний та дружелюбний характер. Дослідників гендерних проблем цікавить, як будується контакт в діаді «дослідник-досліджуваний» у процесі досягнення співробітництва. Співробітництво торкається не тільки особистості, але і сімей, спільнот. Дослідник, а не лише досліджуваний, демонструє саморозкриття. В якісних дослідженнях гендеру особлива увага приділяється характеру стосунків між дослідником та досліджуваним, їх ролі можуть накладатися, перетинатися. Дослідник є співучасником дослідження, а досліджуваний є співавтором. Однак є певні ризики такого співробітництва для емоційного благополуччя досліджуваного, який може сподіватися на продовження співробітництва після завершення дослідження. Окрім того, було виявлено, що дослідники змінюють свої інтерпретації по мірі розвитку контакту, а досліджувані змінюють свої оповіді в напрямку більшого саморозкриття. Співробітництво рідко має характер наукової близькості, коли мова йде про широку аудиторію. Однак існують дослідники, які докладали зусилля із залучення учасників, громадськості, експертів, що може спонукати до соціальних змін, політичної активності і міжособистісного контакту.

Крос-культурні дослідження та гендерна психологія. Культура – це набір відносин, цінностей, переконань і форм поведінки, які поділяються групою людей і передаються з покоління в покоління за допомогою мови або іншого засобу комунікації. Чи сприймають чоловіків і жінок в інших країнах таким же чином, як в нашій культурі? Чи у всіх культурах існують гендерні ролі, і якщо так, то чому це так? Чи існують у гендерних ролях панкультурні універсальні подібності? Оскільки психологічні дослідження гендеру здебільшого проводилися серед білих американців, представників середнього класу, дослідники стали все більше усвідомлювати потребу кроскультурного підходу.

Причини актуалізації крос-культурних досліджень:

По-перше, наука прагне бути універсальною, а крос-культурні дослідження допомагають з'ясувати, чи правильні наші відкриття для інших культур.

По-друге, крос-культурні дослідження допомагають уникнути етноцентризму і перевірити припущення про те, що, якщо щось поширене в нашій культурі, то воно є «нормальним» і типовим для всього людства.

По-третє – значення культури: адже наша поведінка і наші думки відкриті до її впливу, а крос-культурна психологія може допомогти визначити, до якої міри психологічні процеси змінюються під впливом різних культур. Таким чином, крос-культурне дослідження гендеру також дозволяє нам глибше

вивчити роль, яку відіграє культура в створенні і підтримці гендеру та гендерних відмінностей.

Термін крос-культурні дослідження зазвичай асоціюється з віддаленими місцями та людьми, чия мова та світогляд сильно відрізняються від нашого. Перші дослідження екзотичних країн були досить суб'єктивними, етноцентричними та расистськими.

Дослідження культури на науковій основі розпочалися на початку ХХ століття в антропології та психології. Їх вирізняло прагнення напрацювати методологію для польових досліджень у різних культурах. Дослідження культури та дослідження гендеру в цей час були об'єднаними, що дало цікаві результати.

Для гендерної психології крос-культурні дослідження відіграють особливу роль, оскільки на стику міжкультурних відмінностей з'ясовується, які риси гендеру визначаються біологічними характеристиками, а які культуральними.

Іншими словами, якщо конкретна гендерна відмінність спостерігається в культурах, які досить сильно відрізняються в інших аспектах, можна припустити, що у цієї відмінності є біологічна основа. Але все ж складно визначити, чи вказують подібності на еволюційні чинники (і, отже, закладені генетично), або ж вони відображають загальні способи вирішення проблем виживання, з якими стикаються люди у всіх культурах (і, отже, є результатом культурного навчання).

У психології окреслились три підходи до вивчення гендеру в контексті культури.

Міжкультурна психологія. Мета крос-культурної психології встановити, які психологічні теорії та стосунки пов'язані з культурою, а які, ймовірно, є універсальними. З цієї точки зору крос-культурна психологія є важливим інструментом для зміцнення психологічної теорії та розширення сфери психологічних знань.

Культурна психологія. Культурна психологія – це широка сфера з недостатньо визначеними межами, що сформувалася на перетині психології, антропології та лінгвістики. Хоча існують великі відмінності в інтересах і підходах культурних психологів, усі вони розділяють спільну перспективу про те, що культура і розум знаходяться всередині людини і невіддільні від індивіда. На відміну від міжкультурних психологів, які, в першу чергу, зацікавлені у визначенні зв'язків та відмінностей у психологічних процесах між культурами, культурні психологи, перш за все, зацікавлені в тому, як культурні процеси (символічна мова) формують психологічні процеси, свідомість, особливо сприйняття в культурі.

Психологія корінних народів. Корінні підходи до психології виникли внаслідок реакції на неявні або явні вимоги універсальності, властивої для західних психологів. Корінні психологи є представниками інших народів, що отримали освіту на Заході, через це мають змогу помітити викривлення західних теорій. «Корінні» психологи стверджують, що неможливо вивчати культуру ззовні і неможливо відокремити культуру від поведінки й особистості. Відповідно до цієї точки зору, спроби розділити культуру й особистість призводять до нездатності зрозуміти її.

Крос-культурні дослідження – відносно нова галузь психологічного дослідження гендеру, тому ще є багато прогалин у картині культурної різноманітності гендеру, які чекають своїх дослідників.

3. Основні емпіричні методи гендерної психології.

Сучасна гендерна психологія послуговується широким діапазоном методів психологічного дослідження, а також тут напрацьована ціла низка власних методів дослідження. Використання методів гендерної психології має відповідати психологічному віку досліджуваних, враховувати провідну діяльність, вікові новоутворення та обмеження.

Основні методи кількісних досліджень. Методи, які мають оцінну спрямованість і створені спеціально для вимірювання різних психологічних характеристик, – це **опитувальники та тести**. Психологічна діагностика гендеру представлена трьома групами методів:

- методи, які використовуються для вивчення гендерної ідентичності;
- опитувальники сексуальної орієнтації;
- методики для вивчення гендерних ролей.

Методи діагностики гендерної ідентичності спрямовані оцінити міру маскулінності та фемінності особистості (М/Ф). Перші шкали, які вимірювали М та Ф, були створені у 1930-60 рр.

Шкала Гілфорда-Циммермана оцінює емоційну експресивність, типово чоловічі професійні інтереси та набір маскулінних емоційних рис (наприклад, сміливість, нестачу емпатії).

Сучасні тести розглядають М/Ф не як альтернативи, а як незалежні виміри. Серед методів вимірювання М/Ф та андрогінії найбільш відомим є **опитувальник Сандри Бем BSRI**. Сандра Бем розробила опитувальник, яким вимірюється гендерна ідентичність. Опитувальник містить 3 групи запитань із 20 пунктів: запитання на М, Ф, та нейтральні. Індивіди, які отримують високі бали за М та Ф одночасно, кваліфікуються як андрогінні.

Методи діагностики сексуальної орієнтації. Серед методик, спрямованих на визначення сексуальної орієнтації, необхідно назвати **шкали Кінзі та ґратки Клайна**.

1. Шкали А. Кінзі та Ф. Клайна. А. Кінзі запропонував дві 6-бальні шкали, одна з яких відстежувала наявність сексуальних контактів з особами своєї та протилежної статі, а інша «контролювала» виникнення різних думок та еротичних бажань. Шкали являють собою континуум, на одному полюсі якого знаходяться виключно гетеросексуальні особи, які не мали жодних гомосексуальних контактів, на протилежному – виключно гомосексуальні особи, які не мали гетеросексуального досвіду, а посередині – ті, хто мають різний досвід. Друга така ж шкала вимірювала вже не поведінку (сексуальні контакти), а емоційні реакції, еротичні почуття респондентів до осіб своєї та протилежної статі.

2. Ґратки сексуальної орієнтації – Sexual Orientation Grid (KSOG), Ф.Клайна. Методика оцінює сексуальний потяг, сексуальну поведінку,

сексуальні фантазії, емоційні переваги, соціальні переваги, життєвий стиль, самосвідомість.

Методи діагностики гендерних ролей. Гендерні ролі вивчаються або за допомогою параметрів Маскулінності та Фемінності, або опосередковано через гендерні стереотипи.

Шкала статево-рольової поведінки, The Sex Role Behavior Scale (SRBS) являє собою інструмент, що вимірює ступінь, з яким люди включаються у бажану для своєї статі поведінку, так само й у сексуально-специфічну поведінку.

Також сюди можна віднести опитувальник, який дозволяє оцінити рівень традиційності-егалітарності гендерних ролевих настанов – **Шкалу жіночих настанов** (Attitudes Toward Women Scale) Spence та Helmreich (1978). Автори розробили опитувальник, який пропонує визначити, наскільки індивід вірить у те, що підхід до чоловіків та жінок має бути різним у таких сферах, як робота, навчання, повсякденна активність.

До оцінних процедур, що використовуються у гендерній психології, відносяться **проективні методи**. Основу будь-якого проективного методу становить невизначеність стимульного матеріалу, яка надає досліджуваному відносну свободу у виборі відповідей та тактик поведінки.

Найбільш відомою є проективна методика «Малюнок чоловіка та жінки» (РМЖ). Методика досліджує пласт гендерної актуалізації особистості. Процедура обстеження передбачає зображення досліджуваними фігур чоловічої і жіночої статі. Отже, досліджуваний підштовхується до реалізації концепту, що відображає його бачення характеру відносин між чоловіком і жінкою. Інтерпретаційна схема включає аналіз наступних показників: просторове розташування фігур, їх абсолютна і відносна величина, особливості зображення і пропорції частин тіла, графічна якість зображення фігур своєї і протилежної статі, символічне трактування зображених деталей, дій, предметів, ступінь завершеності малюнку.

Анкетування – це вербально-комунікативний метод, у якому засобом збирання даних від респондента є спеціально оформлений список запитань – анкета. У гендерній психології анкетне опитування проводиться з метою з'ясування даних біографічного характеру, гендерних установок та орієнтації на гендерні стереотипи.

Основні методи якісного дослідження. Найбільш популярними у дослідженнях гендеру є: кейс-стади, інтерв'ю, фокус-група, включене спостереження, метод гендерної автобіографії.

Кейс-стади. Цей метод дослідження має давню традицію у психології, **основна мета** цього типу досліджень – це заглибитись у складний процес, у психологію однієї особи чи якоїсь групи людей, вивчити подію, яка має соціальні та міжособистісні наслідки. Варто зауважити, що для **ефективної реалізації методу** вкрай важливим є **мистецтво інтерпретації дослідника, який відкритий до інших інтерпретацій**. *Сильною стороною* дослідження є глибина інформації щодо предмету дослідження. Кейс-стади є особливо важливим методом у клінічних дослідженнях і психотерапевтичній практиці. *Найчастіше критика торкається* відсутності узагальненості, обмеженості інтерпретацій з боку дослідника, що пов'язується зі специфічною ситуацією

дослідника (вік, етнічна приналежність, стать або ціннісна орієнтація дослідника), які можуть мати важливе значення для тлумачення випадку дослідником.

Усне опитування. Цей метод відноситься до групи засобів отримання та використання психологічної інформації на основі мовленнєвого спілкування. До основних із них належать:

Бесіда – метод дослідження поведінки особистості у формі діалогу між двома людьми, в процесі якого дослідник виявляє психологічні особливості досліджуваного;

Інтерв'ювання, що полягає у проведенні розмови між психологом і суб'єктом за попередньо розробленим планом, який може бути більшою або меншою мірою формалізований. Інтерв'ю високо цінується у сфері якісних досліджень. Порівняно з анкетуванням, інтерв'ю має певні переваги та недоліки. По-перше, інтерв'ю надає можливість більш глибоко проникнути у соціально-психологічні причини людської поведінки. По-друге, під час його проведення є можливість установити ступінь відвертості респондента. По-третє, інформація, що збирається за допомогою інтерв'ю, надходить більш швидко й повно; вона, зазвичай, є безпосередньою та яскравою.

Фокус-група. Фокус-група – групова форма інтерв'ю. У фокус-груповому дослідженні група респондентів збирається разом для вивчення специфічних гендерних тем, наприклад, перший сексуальний досвід, тощо. **Основна мета методу** фокус-груп є вивчення теми серед людей, які готові обговорювати це питання в ході індивідуальної співбесіди. Груповий контекст і структура групи заздалегідь продумуються дослідниками, а от реальна динаміка зустрічі відкрита творчим імпульсам учасників. За програмними цілями дослідження модератор (дослідник), забезпечує певний контроль над обговоренням. Важливо, щоб дослідники уважно прислухалися до розмов, як до створення певних сенсів та знань. Груповий процес часто буває випадковим, поліфонічним та вільним. У деяких випадках кілька фокус-груп працюють за однією і тією ж темою. Групи розділяються таким чином, щоб можна було розкрити розбіжність думок.

Етнографічний метод. Етнографічний метод є одним з найважливіших методів культурної антропології і реалізується зазвичай через включене спостереження та глибинне інтерв'ю. Етнографічна наукова робота відрізняється більш тривалим характером дослідження, вживанням в субкультурний контекст, застосуванням якісних методів, особливим етичним підходом до аналізу даних і предмету дослідження.

Сучасне антропологічне дослідження має всі риси інтерпретативного підходу, який розглядається як певна практика тлумачення результатів дослідження. Етнографічний метод характеризується особливостями наукової розповіді, використанням таких підходів, як «життєві історії», «зрізи життя»; поданням свого суб'єктивного погляду; простою мовою, часто від імені звичайних людей, що передбачає соціальний реалізм і наукову достовірність. Об'єктами етнографічних досліджень виступають різні групи, субкультури, громадські рухи, індустріальні підприємства, школи, лікарні, в'язниці, інтернати для людей з розумовою відсталістю, будинки для літніх людей, військові частини і підрозділи тощо.

Портрет («Portraiture») – це одна з найскладніших форм етнографії. Цей метод використовує метафору із живопису, щоб підкреслити позицію дослідника, немов художника, що створює портрет життя. Портретист документує тонкі нюанси, дає деталізований опис, щоб висвітлити більш універсальні зразки.

Спостереження – метод, що спрямований на ідентифікацію, найменування, порівняння, опис і класифікацію окремих явищ та їх сукупності, а також цілеспрямоване, організоване, певним чином фіксоване сприйняття досліджуваного об'єкта. Включене спостереження – спосіб вивчення поведінки людей, який полягає в тому, що дослідник стає членом групи за якою ведеться спостереження.

Робота з пам'яттю – це динамічна форма етнографічного дослідження, яка передбачає спільне структурування нормативних гендерних очікувань. Метод був створений німецькою соціалістичною феміністкою Фрігге Хауг. Вона досліджувала сексуальність жінок. У її дослідженні жінки в груповій взаємодії відтворювали своє минуле у спогадах, а також переживання щодо себе, а потім напрацьовували нові інтерпретації сексуальності. Отже, цей якісний метод дозволяє жінкам взяти під сумнів соціальні стереотипи, установки, з якими вони виростили, та співпрацюючи у групі, напрацювати нове і більш вільне бачення.

Інституційна етнографія основну увагу приділяє соціальним нормам та ідеалам, які допомагають відтворювати соціальну структуру, зокрема нерівності. Мета полягає у тому, щоб вивчити неформальні процеси, суперечливі приписи та дії у певних інституціалізованих спільнотах, які знаходяться під тиском правил.

Наративні дослідження. Розповіді людей часто приймають форму історій – наративів, які переповідаються, щоб зрозуміти своє життя. Оповідання мають низку форм у кожній культурі, і ці форми визначають види подій, які підходять для історії та її структури. У західних культурах ми знайомі з трагічними і комічними історіями, а також, наприклад, мелодрамами.

Робота з гендерними автобіографіями дозволяє вивчити походження відмінностей у формах розповідей. Жінки і чоловіки звикли формувати своє життя в різних культурних рамках: чоловіки зазвичай ідуть за героїчним наративом або квест-наративом, а в жіночі розповіді вплетені різні сюжетні форми любові і досягнення в більш хаотичній манері.

В наративному підході інтерес викликають не тільки самі історії, але і факт їх відсутності. Часто такі історії існують, але ігноруються, або з якихось причин не відображаються. Одним із цікавих результатів наративних досліджень є виявлене ослаблення «голосу» по мірі старіння. Помітними є героїчні розповіді зрілих чоловіків, а от літні чоловіки приєднуються до невидимої соціальної категорії.

Дискурс-аналіз. Цим методом досліджується мовлення, яке використовується у соціальному контексті. Метод активно застосовується у якісних дослідженнях, оскільки має вирішальне значення для розуміння події чи відношення. Дослідниками гендеру основна увага приділяється соціальному конструюванню дійсності. У цьому підході для аналізу важливим є

лінгвістичний репертуар у культурі та його ідеологічна складова. На відміну від емпіричного підходу, що шукає прості, стабільні категорії відповідей, аналіз дискурсу підкреслює вербальні суперечності, нестабільності.

ЛЕКЦІЯ
для бакалаврів за темою № 4
ПСИХОЛОГІЯ ГЕНДЕРНОЇ СОЦІАЛІЗАЦІЇ

Навчально-виховна мета заняття:

- визначити психологічну сутність гендерної соціалізації особистості, розглянути основні теорії та механізми гендерної соціалізації
- проаналізувати роль основних інститутів та агентів у формуванні гендерної соціалізації під час різних вікових етапів життя особистості.
- виховувати у аудиторії почуття гендерної толерантності, поваги до статі, неприпустимості гендерної дискримінації та ксенофобії.

Зміст лекції:

1. Психологічна сутність гендерної соціалізації особистості
2. Теорії та механізми гендерної соціалізації
3. Основні інститути та агенти гендерної соціалізації.

1. Психологічна сутність гендерної соціалізації особистості

Соціалізація – процес засвоєння соціальних норм, правил, особливостей поведінки, процес входження в соціальне середовище. З її допомогою відбувається відтворення соціальної системи та формування еталонів, стереотипів, стандартів.

Гендерна соціалізація – процес засвоєння норм, правил поведінки, соціальних установок відповідно до культурних уявлень про роль, положення і призначення чоловіка і жінки в суспільстві.

Гендерна соціалізація є одним з аспектів соціалізації особистості. Тому важливою основою для розуміння гендерної соціалізації є соціальнопсихологічні закономірності соціалізації особистості загалом.

Поняття соціалізація ввійшло у науковий обіг у 40-50 роки минулого століття для позначення інтеграції особистості у соціальну систему. З того часу оформилось декілька підходів до розуміння цього процесу. Перший підхід зводить соціалізацію до соціальної та психологічної адаптації людини до соціуму (Т. Парсонс, Р. Мертон та ін.). Другий наголошує на активній ролі особистості, яка здатна визначати обставини свого життя, а не лише адаптуватися до суспільства (Ч.-Х. Кулі, Дж.-Г. Мід та ін.).

З точки зору гуманістичної психології соціалізація є процесом поступового звільнення від диктату соціального середовища (А. Маслоу, К. Роджерс та ін.). Гуманістична психологія привертає увагу до обмежень, які накладає постіндустріальне суспільство на особистість та спонукає її відмовитися від своїх потреб, своєї індивідуальності заради соціального визнання та успіху.

Культурно-історичний підхід Л.С.Виготського зводить соціалізацію до окультурення людини. Соціалізація розглядається як процес засвоєння соціального досвіду через взаємодію з носієм цього досвіду – дорослим. У

процесі їх спільної діяльності відбувається перетворення інтерпсихічного у інтрапсихічні структури психіки дитини. Дитина інтеріоризує культурні знаки, а надалі екстеріоризує їх у своїй діяльності та спілкуванні (Андрєєва, 1998).

Інтеріоризація – процес перенесення зовнішньої форми предметної діяльності у внутрішній план дій. Екстеріоризація – процес переходу результатів розумових дій на зовні. Зовнішні обставини, що створюють умови для соціалізації, розглядають як чинники: макрочинники (весь навколишній світ, держава, країна); мезочинники (етнос, регіон проживання, засоби масової інформації, заклад); мікрочинники (сім'я, референтна група, найближче оточення).

Оскільки **соціалізація** – це процес тривалістю у все життя, то варто обговорити роль різних агентів соціалізації на різних її етапах. Трансляція соціокультурних цінностей на початкових етапах соціалізації відбувається завдяки батькам та сімейному оточенню дитини. У подальшому, в підлітковому віці та юності, значну соціалізуючу роль відіграють стосунки з однолітками та юнацька субкультура. Соціалізація зрілої людини тісно вплетена у професійні та сімейні стосунки. А от у старості суспільство відсторонюється від людини, вона знову виявляється у звуженому соціальному контексті. Прагне передати набутий соціальний досвід, однак це зазвичай відбувається у близькому колі (Орбан-Лембрик, 2003).

Як справедливо відмічає українська дослідниця соціальної психології особистості Титаренко Т. М., особистості не існує поза соціальним контекстом, однак і соціуму не може бути без неї, тому не варто забувати про той діалог, що повсякчас відбувається між ними. **Соціалізація** – це лише одна зі сторін взаємодії особистості та суспільства. Інша сторона – це **індивідуалізація**, яка дозволяє особистості нормально розвиватися. Це відбувається завдяки набуттю особистістю автономії, самовизначенню та формуванню власної позиції.

Індивідуалізація спонукає особистість виходити за межі трансльованого досвіду, виробляти нові норми, нетрадиційні взірці поведінки, творчо збагачувати власний досвід. Іноді творчі ресурси особистості такі, що вона здатна збагатити і соціальний досвід (Титаренко, 2008).

Отже, соціалізація та індивідуалізація – це взаємодія, яка веде до взаємного збагачення, що відбувається шляхом пристосування особистості до соціокультурного оточення, а також і самого середовища до її потреб.

Гендерна соціалізація – це один з напрямів гендерної психології, який сформувався на основі різних психологічних галузей: соціальної психології та психології розвитку. Гендерна соціалізація є процесом засвоєння індивідом культурної системи гендеру того суспільства, в якому він живе, своєрідне суспільне конструювання відмінностей між статями. Дослідження гендерної соціалізації – це вивчення механізмів та процесу перетворення хлопчиків і дівчаток на дорослих людей, котрі демонструють типову для своєї статі поведінку (Клецина, 1998).

Гендерна система. Гендерна система характеризує гендер на макрорівні. Її визначають як сукупність взаємопов'язаних інститутів та організацій, за допомогою яких соціально, ідеологічно й органічно будуються стосунки між жінкою та чоловіком, ставлення суспільства до проблем статі, формується реальна статева нерівність або рівність, здійснюються завоювання, реальне

утвердження й гарантія прав, свобод і обов'язків жінок та чоловіків, забезпечуються реальні можливості їх самореалізації відповідно до досягнутого рівня гендерної культури. Вона включає три взаємозалежних компоненти:

- соціальну конструкцію гендерних категорій на основі біологічної статі;
- статевий поділ праці, відповідно до якого чоловікам і жінкам приписуються різні завдання;
- соціальну регуляцію сексуальності, що позитивно оцінює одні форми сексуальності й негативно інші (Воронцов, 2009).

Гендерна система є відносно стійкою і відтворюється механізмами первинної і вторинної соціалізації та нормативними системами суспільства. Однак у кожному суспільстві ці системи асиметричні таким чином, що чоловіки й все “чоловіче / маскулінне” (риси характеру, моделі поведінки, професії та інше) вважаються первинними, значимими й домінуючими, а жінки й все “жіноче / фемінне” визначається як вторинне, незначне із соціальної точки зору й підрядне.

Отже, **гендерна система** – це набір механізмів, за допомогою яких суспільство конструює систему нерівності за статтю. У процесі виховання сім'я (батьки і родичі), система освіти (вихователі дитячих установ і вчителі), культура в цілому (через книги й засоби масової інформації) впроваджують у свідомість дітей гендерні норми, формують певні правила поведінки й створюють уявлення про те, яким має бути «справжній чоловік» і якою має бути «справжня жінка», тобто формується гендерна роль особистості, ті соціальні норми, які визначають, чим повинні (чим не повинні) займатися чоловіки й жінки.

Поняття, яке підкреслює те, що в загальному процесі соціалізації чоловіки і жінки формуються в різних соціально-психологічних середовищах – це **диференційована соціалізація**. Традиційна соціалізація передбачає жорстку гендерну диференціацію чоловічого і жіночого, ієрархічно вибудовані статуси чоловіків і жінок. Ця модель соціалізації має давню історію, що почасти й дозволяє їй бути досить поширеною і в наш час. Однак сучасна соціалізація, навпаки, передбачає відсутність гендерної диференціації та поляризації, а полярні варіанти соціалізації зустрічаються не часто. Разом з тим, в суспільстві існує доволі стійке прагнення до традиційної соціалізації.

Гендерна соціалізація є двофазним процесом і включає дві основні фази: перша фаза – це адаптація (зовнішнє пристосування до гендерних стосунків), *друга* – це інтеріоризація (сутісне засвоєння гендерних стереотипів, норм, цінностей).

Гендерна соціалізація розпочинається з моменту народження, коли дитина в процесі спілкування з дорослим засвоює, що означає бути хлопчиком і дівчинкою, засвоює соціально прийнятні моделі поведінки для чоловіка і жінки.

Основними сферами гендерної соціалізації стають: спілкування та поведінка (форми та засоби гендерного спілкування та їх адекватне застосування у різних комунікативних контекстах; опанування формами поведінки, притаманними чоловікам та жінкам); свідомість (здобуття знань про гендерні норми, цінності, ролі; формування ціннісних позицій, поглядів, мотивів, переконань); самосвідомість (формування засад для осмислення себе в

категоріях фемінності/маскулінності та становлення критеріїв гендерної самооцінки).

Про статево-рольову самоідентифікацію в процесі гендерної соціалізації, свідчить: вибір ігор та іграшок; рольові переваги під час ігор; вибір середовища спілкування; вибір видів діяльності; ставлення до своєї зовнішності; фантазії та мрії; стиль поведінки та задоволеність своєю гендерною роллю. З часом, в періоді дорослості, люди можуть переживати **гендерну ресоціалізацію**, тобто руйнацію раніше прийнятих гендерних цінностей і моделей та необхідність засвоювати нові. Як правило, ресоціалізація відбувається в зв'язку із потраплянням у критичну і нерелевантну колишнім нормам ситуацію. Така ситуація може бути пов'язана із входженням у відповідне середовище в підлітковому або юнацькому віці, зі створенням сім'ї і народженням дітей, кар'єрним ростом і зміною професії, з переїздом в інше місто, країну. Важливо відзначити, що ресоціалізація, в тому числі і гендерна, найбільш імовірна в період криз та трансформацій у країні та світі. У процесі ресоціалізації виникають нові (емерджентні) норми, які регулюють соціальну взаємодію в нових умовах.

Таким чином, суспільство впливає на людину, пропонуючи їй для відтворення жорсткі статево-типові моделі поведінки. Засвоївши ці моделі поведінки, людина відтворює їх на практиці, а також самовизначається щодо них.

2. Теорії та механізми гендерної соціалізації

Для пояснення процесу формування гендерної ідентичності особистості і засвоєння гендерної ролі використовуються **загальні психологічні теорії**: психоаналітична, теорія соціального наuczіння, теорія когнітивного розвитку, а також спеціальні гендерні теорії: теорія соціального конструювання гендеру і теорія гендерної схеми.

Психоаналіз. Психоаналіз, заснований Зигмундом Фрейдом, із своїх витоків був спрямований на пояснення гендерної соціалізації, як досвіду дитинства. З точки зору аналітиків, досвід дитинства по різному впливає на уявлення хлопчиків та дівчаток про себе, сприйняття простору та часу життя, а також власної сексуальності. Важливу роль у статевій диференціації психоаналіз відводить біологічним чинникам та сексуальності людини, а основним механізмом засвоєння гендерної ролі вважається ідентифікація дитини з батьками.

У межах психоаналізу оформились дві перспективи пояснення гендерної соціалізації. Перша ґрунтується на роботах Зигмунда Фрейда, який для пояснення процесу ідентифікації використовує поняття «Едипів комплекс». **Едипів комплекс** – це комплекс уявлень і почуттів (головним чином несвідомих) хлопчика, що полягає у статевому потязі дитини до матері і прагненні фізично усунути батька. Едипів комплекс викликає в індивіда почуття провини, що призводить до конфлікту в сфері несвідомого. Вирішення конфлікту лежить в ідентифікації з батьком і тим самим веде індивіда до нормальної статевої ідентичності. Не долаючи Едіпового конфлікту, з цієї точки зору, дівчатка приречені мати більш слабе Суперего. Традиційний

психоаналіз визнає, що чоловічі і жіночі моделі діаметрально протилежні за своїми якостями. Для **типово чоловічої поведінки** характерні: активність, агресивність, рішучість, прагнення до змагання і досягнення, здатність до творчої діяльності. Для **типово жіночої поведінки** характерні: пасивність, нерішучість, залежність, конформність, відсутність логічного мислення, відсутність прагнень до досягнень, висока емоційність. Фрейд вважав, що особистість тоді розвивається гармонійно і повноцінно, коли вона керується вищеописаними моделями.

Друга дослідницька перспектива підкреслювала важливість того факту, що мати – це перша людина, до якої відчують прихильність як хлопчики, так і дівчатка. У ранньому віці у дітей розвиваються міцні відносини з матір'ю (або іншими доглядаючими дорослими). Оскільки цей значущий дорослий майже завжди є жінкою, ідентифікація швидше жіноча, ніж чоловіча. З дорослішанням, незалежно від статі, діти повинні зменшити дуже сильні зв'язки, які у них були з матір'ю в дитинстві. Вони також дізнаються, що означає бути чоловіком або жінкою. Для дівчини це відносно легко, тому що мати була першою людиною, з якою вона ідентифікувалася. Тому психоаналітичні теоретики припускають, що досягнення гендерної ідентичності для хлопчика є важчим, ніж для дівчаток. Він має відкинути свою першу ідентифікацію як жіночу. Оскільки батько та інші чоловіки часто не є такою центральною частиною життя маленьких хлопчиків, як матері та інші жінки, їм може бути важко виробити чітке уявлення про те, що таке мужність. Через те, що хлопчик найбільш точно знає, що є жіночим, він соціалізується, пригнічуючи жіночу ідентифікацію, знецінюючи те, що є жіночим і заперечує його прихильність до жіночого світу. У результаті гендерна ідентичність хлопчиків має тенденцію бути менш надійною, ніж гендерна ідентичність дівчаток.

Сучасна психоаналітична точка зору передбачає, що мотиви прихильності хлопчиків до сегрегованих за статтю ігрових груп, уникання ними жіночих видів діяльності можуть бути наслідком раннього досвіду в родині, відносин між немовлятами і їх матерями або іншими опікунами. Ці теоретики припускають, що коли батько буде більше залученим в ранньому дитинстві до виховання хлопчиків, вони з меншою ймовірністю будуть проявляти ознаки «компульсивної маскулінності», а в дорослості менш імовірним буде сильне гендерне розшарування. Виховання дівчинки, якщо воно засноване на традиційному розумінні жіночності може зробити її поганою матір'ю – безпорадною, пасивною і залежною.

Теорія соціального навчіння. Витоки цього теоретичного погляду знаходяться у біхевіоризмі, необіхевіоризмі. Насамперед, припускається, що діти розвивають поведінку, відповідну до статі, оскільки значущі люди підкріплюють дії, які відповідають очікуванням їх статевої групи і не підкріплюють протилежну поведінку. Оскільки діти проводять ранні роки переважно у колі родини, значна частина досліджень у цій галузі була зосереджена на взаємодії батьків і дітей.

За допомогою вибору імені, відмінностей в одязі і іграшках батьки намагаються чітко вказувати на стать дитини як їй самій, так і оточуючим. Ряд експериментальних досліджень показує, що з моменту народження дитини

батьки поводяться з дітьми по-різному в залежності від їх статі. Відмінності в поведінці матері з хлопчиком і дівчинкою встановлені вже на перших тижнях життя дитини. Протягом перших місяців матері частіше перебувають у фізичному контакті з хлопчиками, але з дівчатками вони частіше розмовляють. Приблизно після шостого місяця ситуація в плані фізичного контакту змінюється: з дівчатками він стає більш тісним, ніж з хлопчиками. Передбачається, що ослаблення фізичного контакту з хлопчиками сприятиме набуттю ними більшої самостійності. Батьки схильні посилювати деякі гендерні відмінності в іграшках. Проте в інших сферах, таких як заохочення досягнень або залежності, теплота взаємодії, обмеження, дисциплінарна практика, батьки, як правило, однаково ставляться до хлопчиків і дівчаток.

Когнітивна теорія. Оскільки емпіричні дослідження не змогли забезпечити сильну підтримку теорії соціального научіння, вчені почали розробляти інші пояснення гендерної соціалізації. Найважливішим підходом, без сумніву, була теорія когнітивного розвитку, заснована на дослідженнях Жана Піаже і його висновку про те, що діти самі розробляють складні способи взаємодії з оточенням. Лоуренс Колберг розширив уявлення Піаже, застосувавши його до гендерної соціалізації, припускаючи, що погляди дітей на відповідні гендерні ролі також змінюються по мірі їх дорослішання та відображають динаміку їх когнітивного розвитку. Колберг з колегами, в межах цієї парадигми задокументували зростаючу гнучкість і складність поглядів дітей на гендерні ролі з віком.

Встановлено, що дуже маленькі діти мають набагато жорсткіші, стереотипні погляди на відповідну поведінку для чоловіків і жінок, ніж старші діти або дорослі. Це пояснюється тим, що когнітивна гнучкість і здатність до складного мислення розвивається з віком. На *початкових етапах статево-рольового розвитку прихильники такої концептуалізації виділяють три процеси:*

- дитина дізнається, що існують дві статі;
- дитина включає себе в одну з двох категорій;
- на основі самовизначення дитина керує своєю поведінкою, вибираючи і воліючи ті чи інші форми.

Отже, основними організуючими чинниками придбання статевої ролі в рамках теорії когнітивного розвитку є когнітивні структури свідомості дитини.

Мотиваційним компонентом процесу статевого самовизначення дитини є потреба зберегти стійкий і позитивний Я-образ і адаптуватися до навколишньої дійсності. Ця теорія внесла істотний внесок у розробку проблеми гендерної ідентичності і гендерної свідомості.

Зокрема, Колберг припустив, що дитина прагне розвивати гендерну поведінку з того часу, коли у неї сформувалося чітке уявлення про гендерну сталість, розуміння себе хлопчиком чи дівчинкою, і це уявлення не зміниться.

Дослідження показують, що діти набувають гендерної сталості приблизно до 6 років. Представники теорії когнітивного розвитку вважають, що статево-рольові стереотипи дуже впливають на процес засвоєння гендерної ролі. Статево-рольові стереотипи функціонують як схеми, що організують і структурують відповідну інформацію. Завдяки здатності дітей групувати і

переробляти інформацію, і здійснюється статева типізація. Таким чином, статева стереотипізація розглядається як позитивний процес, що сприяє набуттю статевої ідентичності.

Основні досягнення цієї теорії: по-перше, розуміння активної ролі дитини, важливості здійснюваної нею когнітивної обробки інформації та осмислення в процесі гендерної соціалізації; по-друге, розуміння, що з когнітивним розвитком дитини змінюється і розуміння гендеру.

Однак, окремі елементи теорії когнітивного розвитку не отримали достатнього емпіричного підтвердження. Наприклад, низка гендерних відмінностей, зокрема, відмінності у виборі іграшок і партнерів для ігор з'являються задовго до віку гендерної сталості. Очевидно, що до 2-3 років хлопчики і дівчатка воліють грати з різними іграшками та займатися різними видами діяльності, вважають за краще гратися з одностатевими товаришами і демонструють відмінності в агресивній поведінці.

Гендерні схеми та когнітивні теорії навчання. Нові підходи до розуміння гендерної соціалізації включають поняття схем, когнітивних структур або структур, які ми використовуємо для організації та обробки інформації, яка на нас діє. Схеми забезпечують ефективний спосіб організації отримання нових знань та допомагають нам підтримувати певну послідовність інформації в нових ситуаціях.

Гендерні схеми – це когнітивні утворення, які використовуються для організації інформації на основі гендерних категорій. Припускається, що діти по мірі розвитку гендерної ідентичності і розуміння гендерних ролей створюють все більш складні гендерні схеми. Як правило, вони використовують схеми як рамку для інтерпретації інформації пов'язаної зі статтю, як спосіб спростити інформацію і рішення.

Механізми гендерної соціалізації. Психологічними механізмами гендерної соціалізації можуть бути: процес ідентифікації (психоаналітична теорія); диференціальне підсилення та диференціальне моделювання (теорія соціального навчання та статевої типізації); усвідомлення, розуміння статевої соціальної ролі (теорія когнітивного розвитку); гендерні схеми (теорія гендерної схеми); соціальні очікування та конформність особистості (нова психологія статі). Окремо кожен з цих механізмів навряд чи може пояснити гендерну соціалізацію, саме тому сучасні підходи тяжіють до інтеграційного пояснення

Період первинної соціалізації пов'язаний в основному з несвідомими механізмами та механізмами засвоєння гендерної культури, у той час як вторинна соціалізація передбачає більшу включеність когнітивних механізмів, у тому числі освоєння, засвоєння і присвоєння цінностей культури при можливості їх творчого перетворення.

3. Основні інститути та агенти гендерної соціалізації

Соціальні інститути та агенти гендерної соціалізації забезпечують трансляцію гендерних норм, гендерних стереотипів та гендерних ролей. Агентами є не тільки окремі значущі особистості (батьки, сиблінги, друзі, керівник), а й соціальні інститути (соціальні утворення, що контролюють

процес соціалізації (дошкільні навчальні заклади, загальноосвітня школа, університет, виробнича організація, ЗМІ тощо)).

Батьки. Першим соціальним світом дитини є її сім'я, саме тому вплив батьків розглядається як один з основних соціалізуючих чинників. Батьки здійснюють гендерну соціалізацію через цілеспрямоване виховання. З моменту народження гендерні стереотипи, адептами яких є батьки, задають різні напрями розвитку хлопчикам і дівчаткам. Вплив батьків на диференціальну соціалізацію вивчався різносторонньо, тому маємо велику, але досить суперечливу картину фактів.

Дослідження, проведені в цьому напрямі, виявили відмінності у сприйнятті батьками дітей різної статі. Найбільш відоме дослідження прийняття батьками дітей було проведене з тридцятьма парами батьків новонароджених дітей. Їх було опитано через 24 години після народження дитини. Спеціально були підібрані діти, які не розрізняються за фізичними показниками (зріст, вага тощо.)

Батьки дівчаток описували їх як більш ніжних, слабких, милих дітей у порівнянні з новонародженими хлопчиками. Батьки хлопчиків описували їх як більш сильних, фізично великих, які краще координують свої рухи, ніж новонароджені дівчатка.

Також було з'ясовано, що виконання батьківських функцій залежить від статі дітей. Татусі виявляють удвічі більшу активність у взаємодії з синами, ніж з дочками. У той же час, вони більше втішають дівчаток, коли ті засмучені, частіше їх схвалюють, ніж хлопчиків. Матері менш диференційовано ставляться до дітей різної статі в порівнянні з татусями. Однак, вони більш поблажливі і терпимі до синів і дозволяють їм більшою мірою проявляти агресію відносно батьків і інших дітей, ніж дівчаткам. Матері використовують методи опосередкованого психологічного впливу на синів і дочок, тоді як батьки орієнтовані частіше на фізичні покарання.

Як протікає гендерна соціалізація в родині, коли відсутній один з батьків? Відсутність батька сильніше позначається на статево-рольовій соціалізації хлопчиків, ніж дівчаток. У сім'ях, де відсутній батько, риси, властиві чоловічій ролі, виникають у хлопчиків повільніше. Хлопчики, позбавлені батька, більш залежні і агресивні, ніж хлопчики з повних сімей. Їм важче дається засвоєння чоловічих статевої ролі, тому вони частіше гіпертрофують свою маскуліність, проявляючи грубість і войовничість. Відсутність батька впливає на статево-рольову орієнтацію дитини у віці до 4-х років сильніше, ніж відсутність батька у старшому віці. На погляд психологів, відсутність батька не можна розглядати незалежно від інших факторів, оскільки багато що залежить від ставлення матері до батька, від віку дитини, від наявності інших дорослих, які можуть компенсувати відсутність батька.

Психологів також цікавило, чи відрізняються стратегії підкріплення батьками гендерно відповідних форм поведінки у дітей різної статі? Виявилось, що батьки більше стурбовані, якщо їхні сини поведуться як «маміні синочки», ніж коли їх дочки поведуться паливодами. Тоді як батьки схильні засуджувати несамотійність хлопчиків, вони дозволяють дівчаткам бути залежними від інших і навіть схвалюють це. У результаті хлопчики засвоюють принцип, що

слід розраховувати на свої власні досягнення, щоб відчувати самоповагу, а самоповага дівчаток залежить від ставлення до них інших людей.

Узагальнюючи емпіричні дані, можна сказати, що з раннього дитинства у дітей, в залежності від статі, формуються і закріплюються якості особистості, відповідні нормативним уявленням про маскулінність / фемінність. У хлопчиків – це активність, наполегливість, кмітливість, упевненість у собі; у дівчаток – поступливість, пасивність, залежність. Дівчаткам зазвичай не дають грати солдатиками, пістолетами, хлопчикам – ляльками, дитячим посудом. Іграшки для дівчаток частіше пов'язані з простором будинку, з виконанням стереотипних дій; хлопчикам частіше купують ігри, що стимулюють фантазію, кмітливість, пошукову активність. Загалом, дівчатка ростуть у більш структурованому, передбачуваному та директивному світі, ніж хлопчики.

На погляд І. Тартаковської, існує чотири основних способи конструювання дорослими гендерної ролі дитини: *«соціалізація через маніпуляції»*, *«вербальна апеляція»*, *«каналізація»*, *«демонстрація діяльності»*. Приклад *першого процесу* – заклопотаність матері зовнішністю дитини-дівчинки, *другого* – часті звернення в стилі «ти моя красуня», підкреслення її привабливості. *«Каналізація»* означає спрямування уваги дитини на певні об'єкти, наприклад, на іграшки, відповідні ігри («дочки-матері») або просто імітація предметів домашнього вжитку. *«Демонстрація діяльності»* виражається, наприклад, у тому, що від підростаючих дівчаток набагато частіше, ніж від хлопчиків, вимагають допомоги по дому. Тобто дівчатка вчать поводитися, діяти «як мама», хлопчики – «як тато»

Виховна стратегія прихильників традиційного виховання – це виховувати дівчинку чи хлопчика, а **егалітарного виховання** – дотримуватися потреб дитини та розвивати її індивідуальність. Традиційна сім'я (дотримується гендерних стереотипів) орієнтує хлопчиків, на відміну від дівчаток, на стиль життя і діяльності, що сприяє більшій особистісній самореалізації.

Сиблінги. Крім батьків, на розвиток поведінки, відповідної статі дитини впливають брати і сестри. Їх вплив можна охарактеризувати таким чином:

- якщо в сім'ї є діти різної статі, то у них виявляється більше рис, характерних для протилежної статі (наприклад, дівчинка, що має старшого брата, часто розвивається за моделлю «шибеника» і в суспільстві однолітків може вибрати компанію хлопчиків);

- вплив різностатевих дітей одне на одного тим більший, чим менша різниця у віці;

- вплив старшої дитини сильніший на молодшу тієї ж статі, вона спонукає меншу до прийняття своєї статі;

- у першонароджених хлопчиків прийняття статевої ролі трохи слабше;

- найбільш типові для статі реакції спостерігаються у єдиних дітей в сім'ї і у хлопчиків, що мають брата;

- на ідентифікацію хлопчика з роллю батька позитивно впливає наявність брата. У дівчаток наявність сестри не позначається так само, мабуть, через ідентифікацію з матір'ю, яка більш виражена, ніж ідентифікація з батьком у хлопчиків.

Вплив однолітків. Дитина прагне бути прийнятою не тільки батьками, але й однолітками, а це прийняття досягається через демонстрацію поведінки,

що відповідає статево-рольовим стандартам. Досліджуючи групи однолітків, вчені виявили, що гендерно відповідна поведінка проявляється в групах по іншому, ніж наодинці. Багато досліджень показали, що діти чітко віддають перевагу грі з дітьми (людьми) тієї ж статі. Схоже, вже в 3 роки домінує інтерес до ровесників, згодом сила інтересу збільшується. Статева сегрегація, переважний інтерес до спілкування з представниками своєї статі зберігається як мінімум до 11 років. Така особливість не пов'язана із зовнішнім формуванням різних аспектів мужності й жіночності. Оцінюючи поведінку дитини в світлі своїх критеріїв маскулінності / фемінності, набагато більш жорстких, ніж в родині, однолітки тим самим підтверджують, зміцнюють або, навпаки, ставлять під сумнів гендерну ідентичність ровесника

Школа. Вчителі, як і батьки, продовжують розпочату батьками традицію формування різного типу поведінки у хлопчиків і дівчаток, виходячи з усталених гендерних стереотипів. Дослідження, проведені в школах різних країн, показали, що хлопчикам приділяється більше уваги з боку педагогів. Вчителі в середньому відводять дівчаткам на 20% часу менше, ніж хлопчикам; хлопчиків частіше залучають до демонстрації різних дослідів у класі, дівчаток же зазвичай садять писати протокол; у тих випадках, коли не вистачає навчальних посібників або приладів, їх швидше отримують хлопчики; нарешті, вчителі очікують від хлопчиків вищих результатів, особливо там, де потрібно абстрактне мислення, і більш високо оцінюють їх роботу. Різні реакції вчителів і в ситуації порушення школярами дисципліни. Відомо, що хлопчики створюють більше проблем з дисципліною, ніж дівчатка. Навіть в нормальній обстановці вчителі частіше роблять зауваження хлопчикам. Однак, помічено, що дрібні порушення дисципліни (наприклад, вигуки з місця), яких припускаються дівчатка, викликають активне неприйняття вчителів, тоді як хлопчикам ті ж дії «сходять з рук» (вчителі на таку поведінку можуть просто не звернути уваги). Хлопчиків хвалять частіше, ніж дівчаток. Але відмінності існують не тільки за кількісними параметрами, а й за якісними. Хлопчиків хвалять за їх знання і за правильні відповіді, а дівчаток – за послух і старанність. Засуджують же хлопчиків через невміння поводитися, а дівчаток – за помилки у відповідях. Таким чином, кількість і якість уваги, що приділяється вчителями дівчаткам, у прихованій формі дає їм зрозуміти, що вони знаходяться на других ролях, що в класі є важливіші люди. Вчителі по-різному пояснюють погані успіхи учнів різної статі: неуспіх дівчаток – відсутністю здібностей, неуспіх хлопчиків – недоліком працьовитості, зусиль. Ця відмінність має велике значення, оскільки при відсутності здібностей, працьовитість, додаткові зусилля не вирішують проблему. Отже, дівчаток менше налаштовують на роботу, їх заохочують прийняти те, що є, як належне. Зворотнє справедливе для хлопчиків – їх стимулюють працювати більше, щоб домогтися успіху. Не тільки вчителі, але і шкільні підручники також є джерелами впливу на учнів у ситуації навчальної діяльності. В зарубіжних, і у вітчизняних шкільних підручниках є немало проявів сексизму (обмеження прав особистості в залежності від статевої приналежності): хлопчики зображуються головними дійовими особами – сміливими, незалежними, здатними на ризик, дівчатка – пасивними, другорядними персонажами, які очікували допомоги і підтримки. Стереотипно-патріархально чоловічі та жіночі персонажі

представлені в різних сферах діяльності: чоловіки і хлопчики зображені активними, зайнятими роботою, захопленнями (інструментальна сфера діяльності), а жінки і дівчатка займаються покупками і домашніми справами (експресивна сфера)

Засоби масової інформації. Діти в значній мірі засвоюють ролі і правила поведінки в суспільстві з телевізійних передач, газет та інших засобів масової інформації. Символічний зміст, представлений у засобах масової інформації, має глибокий вплив на процес соціалізації, сприяючи формуванню певних цінностей і зразків поведінки. Деякі дослідники вважають, що вплив телебачення як агента соціалізації прирівнюється до впливу батьків, оскільки діти проводять біля телевізора значний час. Жіночі та чоловічі образи, які подаються в телевізійних програмах, у більшості випадків сильно стереотипізовані. Чоловіки виглядають заповзятливими, активними, діловими, жінки, перш за все, дуже привабливі, залежні, дбайливі. Особливо це стосується образів чоловіків і жінок, які подаються в рекламних роликах.

Дитяча література. Багато дитячих книг також сприяють зміцненню традиційних гендерних стереотипів. Головними героями більшості казок і історій є чоловічі персонажі, саме вони постають як активний і творчий початок. Героїні частіше бувають жертвами, об'єктами захисту і поклоніння. В американському підручнику з соціальної психології Д. Майерса наводяться відомості про те, що за останні півстоліття в дитячих книгах, удостоєних премії Калдекотта, дівчатка в чотири рази частіше хлопчиків зображувалися з предметами домашнього начиння (швабри, швейні голки, каструлі і сковорідки), а хлопчики в п'ять разів частіше дівчаток користувалися інструментами (такими, як вила, плуг, зброя). У результаті, коли діти виростають і стають дорослими, жінки виконують більшу частину домашньої роботи. І, переважно, такі домашні обов'язки, як приготування їжі або миття посуду не розділяються.

Не піддатися сексистському впливу засобів масової інформації важко, тому що він здійснюється не прямо, а опосередковано, поволі. Явно ніхто не демонструє сумніви в здібностях жінок, їх право на самостійність і незалежність. Однак через книги, газети, підручники, рекламу, телепередачі йде потік інформації, відповідної ідеї «справжнього» призначення жінки в суспільстві, що полягає у виконанні обслуговуючих функцій і материнських обов'язків. Уся соціальна реальність, з якою стикаються діти в процесі свого розвитку і дорослішання, розділена на «світ жінок» і «світ чоловіків», де панують різні «правила гри». Різні соціальні інститути працюють на те, щоб формувати норми «правильної» чоловічої та жіночої поведінки, з чого випливають життєві сценарії.

Підсумовуючи аналіз чинників гендерної соціалізації, зазначимо, що значимість агентів соціалізації на різних етапах життєвого шляху різна. У період дитинства і первинної соціалізації головну роль відіграють сім'я, групи однолітків, відповідні засоби масової інформації, школа, «значимі інші». Надалі, в період вторинної соціалізації, коли вже соціалізований індивід входить у нові сфери свого суспільства, особливо значущі освітні інститути (навчальні заклади), громадські організації, засоби масової інформації,

формується середовище, з яким себе ідентифікує індивід, існування якого він підтримує.

ЛЕКЦІЯ
для бакалаврів за темою № 5
ГЕНДЕРНА РОЛЬ: СОЦІАЛЬНО-ПСИХОЛОГІЧНИЙ АСПЕКТ

Навчально-виховна мета заняття:

- визначити гендерні стереотипи як шаблон гендерної ролі, розглянути власне поняття «гендерна роль», з'ясувати його зміст та рівні аналізу
- проаналізувати роль сутність виникнення гендерно-рольових конфліктів у сучасному суспільстві, вміти розрізняти поняття сексизм і гендерна дискримінація.
- виховувати у аудиторії почуття гендерної толерантності, поваги до статі, неприпустимості гендерної дискримінації та ксенофобії.

Зміст лекції:

1. Гендерні стереотипи як шаблон гендерної ролі
2. Гендерна роль: поняття, зміст, рівні аналізу
3. Гендерно-рольовий конфлікт
4. Сексизм та гендерна дискримінація

1. Гендерні стереотипи як шаблон гендерної ролі

Гендерні стереотипи – це соціально конструйовані категорії «маскулінності» і «фемінності», які підтверджуються різною (в залежності від статі) поведінкою, різним розподілом всередині соціальних ролей і статусів і підтримуються психологічними потребами людини поводитися в соціально бажаній манері і відчувати свою цілісність і несуперечливість.

Гендерні стереотипи є різновидом соціальних стереотипів.

Гендерні стереотипи складаються в процесі суспільної комунікації, передаються індивідам у процесі соціалізації і відіграють важливу роль у підтримці гендерної стратифікації як вертикальної ієрархії (чоловік «вище» на соціальних сходах, жінка – «нижче»). Бінарні опозиції, «вбудовані» в них, зумовлюють стан людини в суспільстві, професію, її прагнення, цілі та цінності. Ідеї «мужності» і «жіночності» виступають як архетипи поведінки, взаємодій з іншими людьми, соціальних очікувань і оцінок. Ідучи корінням у філософію, міфологію і релігію, ідеї «мужності» і «жіночності» складають основу семантики гендерних стереотипів.

Гендерні стереотипи мають різну міру узагальненості та точності. З одного боку, стереотипи відображають переконання суспільства про риси, які мають чоловіки та жінки, щодо яких є публічна згода. Однак, наскільки вони відображають реальність?

По-перше, стереотипи перебільшують відмінності між чоловіками та жінками та ігнорують будь-яку подібність. Однак, кожному із буденних спостережень відомо, що деякі жінки є більш незалежними, ніж «середній» чоловік, а чоловіки можуть бути більш сентиментальними, ніж жінка.

По-друге, важко перевірити точність багатьох компонентів стереотипів, оскільки відсутні об'єктивні виміри усіх рис та поведінки, які декларують стереотипи.

По-третє, складно порівнювати поведінку чоловіків та жінок, оскільки у суспільстві закріпилися різні стандарти оцінювання поведінки та властивостей жінок та чоловіків. Це, наприклад, виражають слова вчительки щодо дівчинки на уроці математики: «Як для дівчинки, ти непогано справила з контрольною!». Так само по-різному застосовуються стандарти до оцінки виконання ролей: якщо тато сам виховує дітей, то він герой, а якщо це робить жінка, то вона звичайна мама. Оскільки самі вчені застосовують рухливі стандарти, можемо спостерігати різну оцінку чоловічої та жіночої агресії, академічних здібностей, компетентності. Отже, **важко перевірити стереотипи на їх точність, оскільки постійно виявляється інтерпретативна схема, яка пояснює поведінку як несхожу.**

На погляд Гріске та Стівенса, *стереотипи утворені описовим і наказовим компонентами*. Описовий компонент ідентифікує жіночі та чоловічі риси. Завдяки йому ми вважаємо жінок менш компетентними на керівних посадах, а чоловіків – менш здатними виховувати дітей. Наказовий компонент відповідає за реалізацію стереотипу: він диктує, мотивує чоловіків поводити себе мужньо, а жінок турботливо.

Когнітивна частина стереотипів виконує функцію основних законів гендерно-рольової ідеології, а емоційна сторона стереотипу відповідає за дотримання цих «законів».

Зміст гендерного стереотипу. Змістову різноманітність гендерних стереотипів передають їх різновиди. Зазвичай усі гендерні стереотипи об'єднують у три групи.

□ ***Стереотипи фемінності та маскулінності*** приписують людям думку про соматичні, психологічні та поведінкові якості, властиві чоловікам та жінкам. Маскулінність ототожнюється зазвичай з активно-творчим, культурним початком, а фемінінність – з пасивно-репродуктивним, природним. Ці нормативні уявлення полярно і ієрархічно протиставляють чоловіків і жінок: чоловіки домінантні, незалежні, компетентні, самовпевнені, агресивні і схильні міркувати логічно; жінки покірні, залежні, емоційні, конформні і ніжні.

□ ***Стереотипи сімейних та професійних ролей***, що пов'язані з гендером. Вони приписують те, що для жінок головними соціальними ролями є сімейні ролі (мати, господиня), для чоловіків – професійні. Чоловіків прийнято оцінювати за професійними успіхами, жінок – за наявністю сім'ї та дітей. Тоді як чоловікам пропонується орієнтуватися на досягнення, жінкам потрібна орієнтованість на людей і прагнення до встановлення близьких міжособистісних взаємин.

□ ***Стереотипи, пов'язані з діяльністю чоловіків та жінок.*** Згідно з ними, покликання жінок – це експресивна сфера діяльності, де головним є виконавський і обслуговуючий характер праці. Інструментальна сфера – це сфера діяльності чоловіків, де головним є творча, управлінська діяльність.

Властивості гендерних стереотипів. Стереотип є формою пізнання для особистості та для соціальних груп. Властивості:

По-перше, схематичність як продукт групового узагальнення. Це знайшло відображення в етимології слова «стереотип», що несе семантику «твердого», «засохлого», «символу», «(про) образу», «зображення».

По-друге, емоційно-оцінний характер гендерних стереотипів. Хоча афективний і когнітивний компоненти у стереотипі є відносно незалежними, гендерні стереотипи, як когнітивні утворення, іноді набувають негативного емоційного наповнення та характеру упередженості. Це виражається у сексизмі та дискримінації.

По-третє, розповсюдженість: стереотипи прийняті більшістю, інакше вони не мали б такого сильного впливу на соціальну поведінку груп.

По-четверте, гендерні стереотипи формують соціальну суб'єктність чоловіків і жінок – як на рівні індивідів, так і в міжгрупових стосунках – тому вони надзвичайно стійкі, консервативні і порівняно повільно модифікуються під впливом соціально-культурних умов.

Функції гендерних стереотипів. Умовно можна розділити функції гендерних стереотипів на дві групи: *психологічні та соціальні*.

До **психологічних** належать когнітивна та ціннісно-захисна функції.

Когнітивна (когнітивно-адаптаційна) функція полягає в спрощенні і систематизації знання, отриманого індивідом з навколишнього середовища, вона служить для економії зусиль індивіда при сприйнятті складних об'єктів. Тобто, суб'єкт стереотипізації наділяє об'єкт соціальною роллю і статусом, що дозволяє йому інтерпретувати поведінку іншого, а також передбачати її в подальшому, оскільки знання, отримане про одного представника групи, індивід поширює на всю групу.

Ціннісно-захисна функція, пов'язана зі створенням і підтримкою цінностей індивіда і групи. Стереотипи активуються не тільки для пояснення, але і для виправдання, і захисту своїх поглядів і поведінки, а також для підтримки групових цінностей, виправдання і раціоналізації поведінки відносно чужої групи (як виправдання дискримінаційної поведінки). Проведення межі між своєю та чужою групою сприяє підтримці колективної самооцінки. Рівень негативної стереотипізації аутгрупи зростає в разі безпосередньої економічної і політичної загрози з її боку. На стійкість стереотипів працюють наші інтерпретації. Ми схильні помічати інформацію, яка підтверджує наш стереотип і ігнорувати чи спростовувати іншу, створювати спеціальне пояснення для поведінки, яка не вкладається у стереотип. Люди з сильними стереотипами мають тенденцію заперечувати суперечливі стереотипи і схильні неправильно пам'ятати таку інформацію.

Соціальні функції спрямовані на підтримку соціального порядку і обумовлені здатністю стереотипів виступати фактором соціальних відносин.

Основними соціальними функціями є:

1. Функція підтримки соціального контролю, а саме системи процесів і механізмів, що забезпечують підтримку соціально прийнятних зразків поведінки і функціонування соціальної системи в цілому. Стереотипи включаються в практики нормалізації, яка встановлює відмінності між нормою і девіацією. Нормативність дуже важлива для гендерних стереотипів через значущість для індивіда гендерної ідентичності. У цьому сенсі чоловіки не менше, ніж жінки, відчувають на собі вплив нормативності.

2. Функція соціалізації та інтеграції. Остання виступає як фактор консолідації не тільки «груп» чоловіків і жінок, а й соціуму в цілому. Нагадаємо, що на інституціональному рівні гендерні стереотипи включені у підтримку та продукування гендерної нерівності, яка пронизує структуру і функції всіх громадських інститутів – від сім'ї до держави.

3. Консолідуєча функція – здатність проводити межу між своїми і чужими, а також оцінювати відповідність членів групи аутостереотипу, що служить причиною продукування внутрішніх ієрархій та меж і оцінки інших як «внутрішньо чужих». Стереотип, як правило, фіксує саме відмінні риси соціальної групи, диференціює їх. У теорії соціальної ідентичності акцентована роль порівняння – оцінки груп носять відносний характер – оцінка інгрупи здійснюється в залежності від оцінки аутгрупи, в цьому сенсі гетеро- і аутостереотипи взаємопов'язані.

Формування гендерних стереотипів. Це питання традиційно розглядається у зв'язку з питанням соціалізації. Гендерні стереотипи є результатом категоризації соціального досвіду, зумовленого культурою і вихованням. Звичні оцінки, очікування, погляди і упередженості через повторюваність стають приписами, які направляють і коригують поведінку, спілкування і діяльність людей. *Основними елементами при формуванні гендерного стереотипу стає когнітивна сторона процесу засвоєння гендерної ролі, самокатегоризація і пізнавальна інформація, що одержується дитиною від дорослого*

2. Гендерна роль: поняття, зміст, рівні аналізу

Соціальна роль – це модель поведінки, що відповідає правилам, очікуванням, вимогам соціального оточення.

Гендерна роль – це функція особистості, що забезпечує відтворення гендерного стереотипу; модель поведінки і стосунків, які дозволяють іншим людям робити висновки про приналежність індивіда до чоловічої або жіночої статі.

Соціальна роль може бути розглянута у трьох планах: соціологічному – система рольових очікувань; *психологічному* – внутрішня або уявна роль, яка не завжди реалізується у соціальній поведінці; *соціально-психологічному* – це виконання ролі та реалізація міжособистісної взаємодії. Взаємозв'язок цих трьох компонентів ролі утворює рольовий механізм особистості.

У структуру ролі входить:

- когнітивний компонент – це розуміння того, що і яким чином людина має робити за певних обставин;
- афективний компонент – оцінка себе та інших з точки зору рольового ідеалу, бачення можливостей оптимізувати роль;
- поведінковий – це ставлення до себе як активного виконавця ролі, рольових сценаріїв.

Поняття гендерної ролі. Гендерні ролі є різновидом ролей соціальних, вони виражають певні соціальні очікування фемінності та маскулінності у поведінці. На рівні культури вони існують у контексті певної системи статевої

символіки і стереотипів маскулінності і фемінності. Гендерні ролі завжди пов'язані з певною нормативною системою, яку особистість засвоює і відбиває у своїй свідомості і поведінці. Спираючись на загальні уявлення про соціальну роль, ми можемо визначити гендерну роль як модель поведінки і стосунків, які дозволяють іншим людям робити висновки про приналежність індивіда до чоловічої або жіночої статі.

Особливістю гендерних ролей є те, що ми не вибираємо їх, вони належать до типу приписаних ролей. Статус майбутнього чоловіка або майбутньої жінки отримується дитиною при народженні, а потім у процесі гендерної соціалізації дитина навчається виконувати ту чи іншу гендерну роль.

Традиційні гендерні ролі. Гендерні ролі впливають з гендерної ідеології, пануючої у суспільстві. Хохшільд визначив **три типи суспільств**, що відрізняються нормативними позиціями щодо гендеру: **традиційне, егалітарне та перехідне.**

Традиційна гендерна ідеологія розділяє сфери гендерної активності, поляризує та ієрархізує гендерні ролі. **Егалітарна ідеологія** стверджує, що влада дається у рівній мірі і має бути розподілена між жінками і чоловіками; і жінки, і чоловіки мають рівний доступ до сфер життя: приватної та публічної. За даними вченого, у більшості сучасних суспільств ставлення до ролі чоловіків і жінок знаходиться між традиційним і егалітарним, тобто є **перехідним.**

Однією з підстав формування традиційних гендерних ролей виступав поділ праці за ознакою статі. Основним критерієм у цьому поділі була біологічна здатність жінок до дітородіння. В утвердженні гендерного стереотипу про закріплення соціальних ролей відповідно до статі значну роль відіграла концепція «природного» взаємодоповнення статей Талкота Парсонса і Роберта Бейлса, які розглядали диференціацію чоловічих і жіночих ролей у структурно-функціональному плані. Згідно їх поглядів, у сучасній сім'ї подружжя повинне виконувати дві різні ролі. **Інструментальна роль** полягає у підтримці зв'язку між сім'єю і зовнішнім світом – це професійна діяльність, що приносить матеріальний дохід і соціальний статус; експресивна роль передбачає, в першу чергу, турботу про дітей і регулювання взаємовідносин всередині сім'ї. Парсонс і Бейлс вважають, що здатність жінки до народження дітей і догляду за ними визначають однозначно її експресивну роль, а чоловік, який не може виконувати ці біологічні функції, стає виконавцем інструментальної ролі.

Норми жіночої гендерної ролі. Українська дослідниця гендеру О. Кісь виявила, що в Україні продовжують переважати моделі фемінності, що ретранслюють гендерні стереотипи та орієнтують жінку на зв'язок з чоловіком у межах традиційних жіночих моделей «берегиня» та «барбі». Альтернативні моделі не визнані в суспільстві і не сформовані («ділова жінка», «феміністка»), що не створює можливостей для ідентифікації.

Норми чоловічої гендерної ролі. Ш. Берн серед основних норм чоловічої гендерної ролі виокремлює успішність (статус), фізичну, розумову, емоційну твердість та антижіночність.

За ким суспільство здійснює суворіший контроль? На перший погляд здається, що суспільство суворіше до порушення норм жінками. Жінки частіше порушують норми жіночності і поведуть себе відповідно чоловічим зразкам:

носять брюки, роблять кар'єру, займаються чоловічими видами спорту. Вони беруться виконувати традиційні чоловічі ролі (президент, топ-менеджер, водій, тощо), наслідуючи маскулінний стиль. Суспільство до цих виявів маскулінності у жінок ставиться лояльно. Якщо чоловіки беруться за жіночі ролі (домогосподарка, кравчиня, няня, прибиральниця, манікюрниця), вони наражаються на висміювання і масштабний остракізм. При цьому, за жінками суспільство здійснює строгий контроль у сфері репродукції. Від жінки чекають реалізації ролі матері. Якщо ж жінка не прагне бути матір'ю, вона відчуває суспільний осуд, у неї виникає рольовий конфлікт.

Поширена думка, що «нормальна» жінка хоче вийти заміж і мати дітей, і що всі інші інтереси, які вона може мати, є вторинними відносно цих сімейних ролей. Жінки, які не хочуть виходити заміж, мати дітей, не отримують задоволення від спілкування з дітьми, описуються як ненормальні або, щонайменше, дивні. Вважається, що для виконання традиційної ролі домашньої господині, жінка повинна розвивати свій творчий хист, бути чуйною, жалісливою і турботливою.

Однак, незважаючи на нормативний контроль, соціальні зміни відбиваються на структурі та змісті гендерних ролей і приводять до їх розгойдування. Так, *зміни в чоловічих ролях зумовлені, такими соціально-психологічними причинами:*

- зміни у соціалізації (спільне навчання, як наслідок зменшення статевої сегрегації та зростання кооперативності);
- зміни у структурі гендерних ролей (доповнення гендерно нейтральними якостями, відсутність жорсткої поляризації та взаємодоповнюваності);
- трансформація соціальних уявлень про специфіку чоловічого тіла (менше асоціацій з силою та владою, більше можливостей для вияву чутливості);
- ускладнення взаємин з чоловіками (відхід від моделі змагальності та ієрархічності);
- зміни характеру чоловічої та жіночої сексуальності (партнерство, засноване на взаємній згоді);
- підвищення терпимості до гомосексуальності.

3. Гендерно-рольовий конфлікт

Рольовий конфлікт – це стан психологічного напруження, викликаний внутрішнім конфліктом, що породжений суперечністю вимог виконуваних соціальних ролей.

Упродовж життя ми виконуємо значну кількість соціальних ролей, що викликане багатоманітністю наших стосунків та діяльностей. Наслідком виконання множини ролей може бути накладання або суперечність між їх нормами та вимогами. Складність одночасного виконання множини ролей може стати причиною виникнення рольового внутрішньо-особистісного конфлікту.

Нині більшість жінок в Україні працює і має суміщати роботу та сім'ю, однак, не всім це вдається успішно. Феномен «рольовий конфлікт працюючої жінки» є наслідком великої кількості соціальних ролей, до виконання яких залучена жінка (дружина, мати, господарка, дочка, колега, професіонал,

подруга та інші), а також суперечливих вимог цих ролей, недостатності фізичних та емоційних ресурсів для повноцінного їх виконання. Його синонімами в англomовній літературі є жонглювання (juggling), балансування (balancing), плавання проти течії (swimming upstream), почуття розколу на дві частини, розривання (torn) та ін. *Усі ці висловлювання підкреслюють те, що несумісність ролей може бути джерелом стресу.* Дослідження показують і більш небезпечні наслідки рольового конфлікту: зниження мотивації, активності, сумніви, дисоціацію цінностей щодо своєї професійної діяльності, конфлікти, порушення соматичного здоров'я.

Внутрішньо-рольовий конфлікт у жінок має різну природу. Ірина Кльоцина вирізняє три його типи: рольовий конфлікт працюючої жінки, конфлікт страху успіху, екзистенційно-гендерний конфлікт.

Перший виникає в результаті того, що жінці доводиться виконувати занадто багато різних важливих, але суперечливих ролей, на повноцінне виконання яких не вистачає часу, емоційних і фізичних ресурсів. Причина – рольове перевантаження, яке заважає ефективно поєднувати сімейні та професійні ролі.

Другий – «конфлікт страху успіху» – виникає у ситуаціях, коли жінка стоїть між вибором двох важливих сфер життя: професійних та значимих відносин, що для жінки є несумісними. Страх торкається наслідків імовірного успіху: втрата жіночності та втрата сімейних стосунків. Психологами відзначається, що стан уникнення успіху формується під впливом статево-рольових стереотипів. Жінки занижують рівень своїх здібностей та професійну компетентність попри високі досягнення, а коли жінка досягає певного успіху, то вона приписує це випадковості, обставинам. Успіх суперечить несвідомому образу ідеальної матері: «Ти не можеш бути однаково успішна як в роботі, так і в материнстві. Успіх в одному – це невдача в іншому».

Третій – «екзистенційно-гендерний конфлікт» – виникає при глибинній ідентифікації чоловіка та жінки з традиційними цінностями. Наприклад, коли жінки бачать сенс життя жінки тільки у своїх сім'ях, а чоловіки тільки в роботі та досягненнях в роботі. Тоді втрата основної цінності може приводити до глибокого внутрішнього конфлікту, втрати сенсу життя.

Жінки по-різному переживають суміщення ролей. Одні постійно скаржаться, звинувачують себе і оточуючих у проблемах, що виникають чи вдома, чи на роботі; інші, навпаки, задоволені своїм становищем: прекрасний керівник і чудова мама; ще інші відмовляються від сім'ї заради кар'єри або навпаки.

У працюючої жінки часто виникає почуття провини, створене моделлю сприйняття даної ролі. Причиною виникнення вини є синдром «супержінки», що означає володіти всім, мати в житті усе і заміжжя, дітей, кар'єру та добре виконувати свої обов'язки. Почуття провини також пов'язане з процесом ідентифікації з батьками, які представляли в нашому дитинстві силу і захист.

Ідеал чудової матері починає формуватися рано, вже на першому році життя. У дівчинки через ідентифікацію з матір'ю формується образ материнства, і цей стандарт стає частиною її самої. Жінка постійно порівнює, оцінює і судить себе відповідно з дитячим ідеалом матері. Коли вона виявляє,

що йде в розріз з ідеальною рольовою моделлю, навіть якщо вона свідомо обрала інший шлях, у неї автоматично і негайно виникає реакція провини.

Як можна зменшити рольове напруження у жінок? Основні шляхи зменшення рольового конфлікту можна звести у три основні групи.

1. Зміни в соціально-економічних умовах життя жінки.

2. Структурні зміни в сімейній системі (перерозподіл обов'язків та встановлення чітких меж).

3. Усвідомлення установок, ціннісних орієнтацій, вироблення ефективних психологічних стратегій самою жінкою.

До таких стратегій належить рольове переструктурування, яке має **три основні форми**:

□ «рольова перебудова», виникає при переоцінці жінкою своїх ролей, зниженні кількості вимог, передачі своїх обов'язків іншим;

□ «рольове подолання» – відмова від виконання неважливих ролей та сконцентрованість на пріоритетних;

□ «реактивна рольова поведінка» – процес інтервенції ролей, коли жінка виконує всі ролі, при цьому вимоги до них не високі. Найбільш перспективними тактиками подолання рольового конфлікту є особистісне рольове переструктурування за першим і другим типом.

Будь-які рольові протиріччя так чи інакше створюють для особистості психологічну дисгармонію, яку необхідно долати. Загальна стратегія психологічної допомоги в рольовому конфлікті полягає у допомозі вибору між «Я» і «не-Я».

4. Сексизм та гендерна дискримінація.

Гендерні атитюди – це позитивна або негативна налаштованість до своєї та протилежної статі: бажання бути представником певної статі; надання переваги відповідним статевим ролям, заняттям; позитивна чи негативна оцінка статі. Ставлення до гендерної ролі ґрунтується на слідуванні стереотипам та виражає готовність людини певним чином реагувати на відповідну та невідповідну статі поведінку.

У **структурі гендерного атитюда** виокремлюють афективний, когнітивний та поведінковий компоненти. Негативно забарвлений емоціями когнітивний компонент (стереотип) набуває характеру упередженості і виражає себе через сексизм та дискримінацію.

Дискримінація за ознакою статі проявляється на всіх рівнях організації гендерних відносин. На макросоціальному рівні дискримінація може закріплюватися політикою держави, законодавством, яке регулює різні аспекти організації та оплати праці, питання підтримки материнства і ін. Дискримінаційні ідеї продукуються засобами масової інформації, а також реалізуються в сфері освіти, де виділяються специфічні чоловічі і жіночі шкільні предмети, створюються окремі школи зі спеціальною програмою для хлопчиків і дівчаток. На рівні міжгрупових взаємин сексизм проявляється в механізмах сприйняття представників різної статі, приписування їм певних рис характеру, здібностей, інтересів, зовнішності, розподілу сімейних ролей і ін. Невідповідність гендерним стереотипам оцінюється негативно, як представниками протилежної статі, так і своєї.

Міжособистісні відносини також жорстко регламентуються гендерними стереотипами, а, отже, включають сексизм та дискримінаційні практики. На індивідуально-особистісному рівні сексизм проявляється в негативній самооцінці поведінки і життєдіяльності суб'єкта, коли вони не відповідають гендерним стереотипам. Сексизм може призводити до зниження самоповаги, виникнення внутрішньо особистісних конфліктів.

Сексизм – це ставлення або почуття до людей, пов'язані із переконанням у перевагах однієї статі над іншою, які виражають прихильне або негативне ставлення до людини у зв'язку з її статтю. Така емоційна налаштованість не завжди обумовлює дії пригнічення, обмеження, приниження на основі статі. Дискримінація передбачає використання конкретних практик пригнічення стосовно інших людей чи себе самого.

Сучасний сексизм є витонченим індикатором знецінення жінок: йому властиво не визнавати існуючої дискримінації жінок, чинити опір їх вимогам та обурюватися преференціям щодо них. Сучасний сексизм передбачає, що чоловіки не мають співчувати жінкам у їх проблемах, оскільки рівність уже досягнута. Сучасний сексизм набув прихованих форм, він асоціюється з недооцінкою труднощів жінок у отриманні посад, які традиційно займають чоловіки, «скляній стелі» в сфері лідерства, використанні сексистської мови.

Сексизм виявляється як через негативні, такі і позитивні почуття. Негативні почуття викликають ті жінки чи чоловіки, які порушують гендерні стереотипи та норми. Прихильність дарується тим, хто їх дотримується.

На цій основі виокремлюють **три різновиди сексизму: ворожий, доброзичливий та амбівалентний.** **Ворожий сексизм** виявляється в упередженості до можливостей жінок, порівняно з чоловіками. **Доброзичливий сексизм** виявляється у співчутті, бажанні допомоги, турботі (оплата вечери, подача руки, відкриття дверей чоловіками). Обидва типи сексизму розглядають жінок як слабку стать. Ворожий сексизм транслює ідею нездатності жінок займати владні позиції у суспільстві. Доброзичливий романтизує та ідеалізує жінок у ролі подруг, матерів, дружин. **Амбівалентний сексист** стереотипно негативно реагує на одних жінок і стереотипно позитивно на інших. Від доброзичливого сексизму жінкам важко відмовитися, оскільки поведінка чоловіків забезпечує пряму вигоду, допомогу, такої поведінки вимагають соціальні норми і, врешті решт, важко пояснити, чому така підтримка відхиляється.

Хоча сексизм може виявлятися стосовно і жінок, і чоловіків, однак, як правило, у фокусі уваги виявляються жінки. Це справедливо, оскільки сексистське ставлення щодо них є розповсюдженим (від глузування в анекдотах до висміювання у мистецтві). Ворожість щодо чоловіків виникає через негативне ставлення оточуючих до патріархату (негативно сприймаються атрибути чоловічого домінування), а найбільше вираженою є упередженість щодо чоловічої агресивності.

Ворожий та доброзичливий сексизм до чоловіків вищий у тих культурах, де виражена нерівність між статями. У жінок ворожий сексизм щодо чоловіків є більш вираженим, ніж у самих чоловіків до власної групи. Таким чином, ворожість жінок зростає тоді, коли чоловіки є більш ворожими до жінок. Чоловіки більш схильні до доброзичливого сексизму щодо чоловіків. Такий

сексизм виражає позитивний погляд на чоловіків при збереженні більш високого статусу над жінками.

Гендерна дискримінація – це диференційований підхід до людей на основі їх статі. Це практика, за допомогою якої одній людині віддається перевага над іншою за статевою ознакою. У патріархальних суспільствах жінки піддаються гендерній дискримінації в таких галузях, як зайнятість, диференціація в оплаті праці, політична і релігійна кар'єри, забезпечення житлом, соціальна політика, право на власність, у цивільному і кримінальному праві, сексуальні домагання на роботі й насильство в сім'ї.

Синонім поняття дискримінації – «придушення». Придушення людина починає переживати з раннього дитинства. Спочатку дитина стикається з зовнішнім придушенням. Її оцінюють, критикують, не дозволяють вести себе тим чи іншим способом. Батьки можуть також давати дитині негативні словесні послання. Наприклад: «Перестань плакати, хлопчики не плачуть». «Ти повинна бути дуже акуратною дівчинкою, інакше ти не вийдеш заміж» і т. п. З часом дитина засвоює норми і цінності відповідної статевої поведінки, і ці уявлення починають детермінувати її життя, визначати її сприйняття інших людей і самої себе.

Таким чином, зовнішнє придушення переходить у внутрішнє придушення.

Людина починає оцінювати себе відповідно з засвоєними гендерними стереотипами, внутрішньо обмежувати себе, несвідомо критикувати.

Наприклад, жінка може негативно себе почувати, якщо вона ще не вийшла заміж або не народила дітей, а чоловік – якщо у нього невдало склалася кар'єра і він мало заробляє. У зворотній ситуації жінка і чоловік також будуть відчувати себе дискомфортно, але меншою мірою. Наступний етап відтворення придушення виникає тоді, коли людина сама стає суб'єктом дискримінації.

Засвоївши норми і цінності, оцінюючи себе відповідно до них, індивід починає привносити їх у повсякденну практику, виявляючи сексизм відносно інших людей.

ЛЕКЦІЯ 6

ГЕНДЕРНА ІДЕНТИЧНІСТЬ ОСОБИСТОСТІ

Навчально-виховна мета заняття:

- вміти визначати предмет, структуру та завдання гендерної психології
- проаналізувати роль гендерної психології в системі міждисциплінарного знання про гендер. Дослідити еволюцію фемінізму та розвиток гендерної психології.
- виховувати у аудиторії почуття гендерної толерантності, поваги до статі, неприпустимості гендерної дискримінації та ксенофобії.

Зміст лекції:

1. Поняття гендерної ідентичності
2. Структура, види та розвиток гендерної ідентичності
3. Гендер та сексуальність
4. Феномен «queer-ідентичність»

1. Поняття гендерної ідентичності

У результаті ідентифікації зі своєю статтю та нормами своєї гендерної ролі люди набувають здатності не лише до усвідомлення своєї приналежності до певної статі, але і описують себе з використанням категорій мужності/жіночності. Люди починають здійснювати оцінку своїх психологічних рис і особливостей рольової поведінки на основі їх співвіднесення з еталонними гендерними моделями.

Поняття «ідентичність» – одне з відносно нових і одночасно популярних понять у психології особистості, яке утвердилось завдяки роботам Еріка Еріксона. Еріксон звернув увагу на те, що підсумком підліткового віку стає більш-менш оформлене уявлення людини про себе як про цілісну особистість, у чомусь схожу на інших, у чомусь відмінну.

Утвердження цього поняття в психології пов'язане з його теоретичним осмисленням та операціоналізацією в межах основних теорій: психоаналізу, біхевіоризму, конгнітивізму. У процесі затвердження в понятійному психологічному апараті поняття «ідентичність» було розділено на *персональну (особистісну) ідентичність (тотожність самому собі) і соціальну ідентичність.*

Гендерна ідентичність є складовою соціальної ідентичності особистості. *Поняття соціальної ідентичності описує те, як інші люди визначають людину на основі широких соціальних категорій або ознак, таких як стать, вік, професія або етнічна належність. Це ті компоненти «Я» людини, які вона переживає на рівні усвідомлення приналежності до певної групи. Соціальна ідентичність – це результат процесу соціальної ідентифікації, що розуміється як процес визначення себе через членство в соціальній групі.*

Соціальна ідентифікація виконує важливі функції як на груповому, так і особистісному рівні: саме завдяки цьому процесу суспільство отримує можливість включити індивідів у систему соціальних зв'язків та стосунків, а особистість реалізує базову потребу приналежності до групи, яка забезпечує захист, можливості самореалізації, оцінки іншими і впливу на групу.

Гендерна ідентичність – це особливий вид соціальної ідентичності, яка співіснує в самосвідомості людини в єдності з уявленнями про професійну, сімейну, етнічну, освітню ідентифікацію.

Важливо зауважити, що у вітчизняній психології присутні два умовно подібних терміни, які використовують для визначення цього виду соціальної ідентичності: **статева ідентичність і гендерна ідентичність**. Однак за кожним терміном стоїть різне розуміння даного феномену. Термін «статева ідентичність» використовується дослідниками, які «жіноче» або «чоловіче» в особистості вважають багато в чому біологічно детермінованим. Термін «гендерна ідентичність» культивується тими, хто «створення гендеру» вважає елементом культури, а «чоловіче» та «жіноче» розуміє як соціальні конструкти.

Завдяки поняттю «гендерна ідентичність» контекст досліджень статі людини розширюється до вивчення гендерних відносин та великих гендерних груп. Так, у руслі теорії соціальної ідентичності Теджфела-Тернера чоловіки і жінки розглядаються як соціальні групи, що володіють різним соціальним статусом. Відомо, що високостатусні групи найчастіше оцінюються в термінах компетентності та економічного успіху, а низькостатусні – в термінах доброти, добросердя, гуманності і т. п. У зв'язку з цим, позитивні риси жіночого стереотипу (теплота, емоційна підтримка, поступливість) служать компенсацією за відсутність досягнень у «силовій позиції». Як у членів низькостатусної групи, у жінок, порівняно з чоловіками, менш розвинене почуття ідентифікації зі своєю групою; вони схильні переоцінювати чоловічі досягнення і гідності та недооцінювати свої, переймаючи точку зору більш високостатусної групи – чоловіків.

Гендерна ідентичність є продуктом соціального конструювання. Вона починає формуватися з народження дитини, коли на підставі будови її зовнішніх статевих органів визначається її паспортна (цивільна, акушерська) стать. З цього починається процес гендерної соціалізації, в ході якої дитину цілеспрямовано виховують таким чином, щоб вона відповідала прийнятим у даному суспільстві уявленням про «чоловіче» і «жіноче». Саме на підставі існуючих у суспільстві еталонів «жіночності» та «маскулінності» формуються уявлення дитини про власну гендерну ідентичність і ролі, її поведінку, а також самооцінка. Це базова структура соціальної ідентичності, яка характеризує людину з точки зору її належності до чоловічої або жіночої групи. При цьому найбільш значимо, як сама людина себе категоризує.

На думку Н. І. Ловцової, гендерна ідентичність в онтогенезі формується першою, коли дитина отримує знання про гендерні маркери (2-3 роки). Наступною актуалізується статева ідентичність (у 6 років), коли у дитини виникає впевненість, що біологічна стать є постійною. Останньою формується сексуальна ідентичність – у підлітковому віці. На цей процес меншою мірою впливають батьки, а більшою – інші агенти соціалізації (однолітки, ЗМІ). Нині вважається, що множинність та плинність образів

маскулінності і фемінності проявляється не лише в історії, але й у житті кожного індивіда, який, на думку І. С. Кона, у різних ситуаціях з різними партнерами «розирає» і представляє різну маскулінність і фемінність як основу гендерної ідентичності. *Тому ключове поняття статевої ідентичності – «статева роль» – у контексті гендерної ідентичності замінюється категорією «гендерний дисплей».*

Гендерна ідентичність може вступати у протиріччя з біологічною статтю індивіда. Існують два види гендеру в залежності від збігу ідентичності та статі: *цисгендерна та трансгендерна*. Люди, у яких гендерна ідентичність повністю збігається зі статтю, називаються цисгендерами або цисгендерними. Якщо ідентичність і біологічна стать особистості не збігаються, то таку людину вважають трансгендером або трансгендерною особистістю.

2. Структура, види та розвиток гендерної ідентичності

Структура гендерної ідентичності утворена наступними компонентами:

- когнітивний, або пізнавальний, компонент (виявляється в усвідомленні приналежності до певної статі і описі себе з використанням категорій мужності / жіночності);
- афективний, або оцінний, компонент (оцінка психологічних рис і особливостей рольової поведінки на основі їх співвіднесення з еталонними моделями маскулінності / фемінності);
- конативний, або поведінковий, компонент (презентація самого себе як представника гендерної групи, способи розв'язання криз ідентичності на основі виборів варіантів поведінки відповідно до особистісно значущих цілей і цінностей).

Поняття «ідентичність» найтісніше пов'язане з поняттям «Я-концепція особистості». Ідентичність – це провідна характеристика Я-концепції, що відображає більш-менш усвідомлювану і прийнятну для особистості її когнітивну складову (образ Я, картину Я), що забезпечує цілісність і безперервність особистості впродовж життя. У даному контексті гендерна ідентичність може бути представлена твердженням «Я як жінка» або «Я як чоловік». У зв'язку з цим нерідко ідентичність вивчають, використовуючи психологічний інструментарій, розроблений для Я-концепції.

Види гендерної ідентичності. У сучасній психології **виділяються чотири типи гендерної ідентичності:** маскулінний, фемінний, андрогінний і недиференційований.

Маскулінний тип пов'язаний з високими показниками маскулінних ознак (наприклад, агресивність, наполегливість, схильність до ризику, незалежність, мужність) і низьким ступенем вираженості фемінних якостей.

Фемінний тип пов'язаний з високими показниками ремінних властивостей (жіночність, доброта, уважність до інших людей, емпатія тощо.) і низьким рівнем проявів маскулінності.

Андрогінний тип поєднує вираженість як маскулінних, так і фемінних якостей особистості.

Недиференційований тип передбачає низькі показники по обох групах якостей – як маскулінних, так і фемінних.

У силу різного досвіду, який отримують жінки та чоловіки в процесі соціалізації, можна говорити про особливу чоловічу та жіночу ідентичності.

Жіноча ідентичність. Жіночу ідентичність визначають через категоризацію себе як представника жіночої соціальної групи. *Жіноча ідентичність передбачає відтворення гендерно обумовлених ролей, диспозицій, самопрезентацій.* Конструювання жіночої ідентичності безпосередньо пов'язують зі специфічним для жінки «жіночим досвідом». Він починає створюватися завдяки особливостям соціалізації дівчаток. Батьки з дитячого віку створюють гендерно нормований образ новонародженої дитини (бантики, довге волосся, нарядні сукні та ін.), а також заохочують гендерно нормовану поведінку (нерішучість, емпатійність, пасивність і т. п.). Надалі «бути дівчинкою» «допомагають» інститути соціалізації, найважливішими агентами яких є ровесники, а також ЗМІ, що найбільш жорстко відстоюють гендерні рольові стереотипи.

Чоловіча ідентичність – це категоризація себе як представника чоловічої соціальної групи і відтворення гендерно обумовлених ролей, диспозицій, самопрезентації. У процесі соціалізації хлопчик знаходиться в більш складному становищі, ніж дівчинка. Його вихователі, як правило, жінки, що обумовлює недостатність об'єктів для ідентифікації. Крім того, «чоловічий» набір рольової поведінки більш обмежений і жорсткий, а традиційне виховання не підтримує проявів «чоловічої» поведінки (незалежної, ініціативної, активної та ін.). Подальша соціалізація хлопчиків пов'язана з соціальними бар'єрами на шляху розвитку маскулінності, які провокують емоційно-когнітивний дисонанс. Його наслідком є «статеворольова розгубленість» або перебільшені маскулінні статево-рольові орієнтації

На перший погляд, сучасне суспільство висуває до поведінки дівчаток менш жорсткі нормативні вимоги, ніж до поведінки хлопчиків. Крім того, з дитинства їх оточують вихователі-жінки, з якими дівчинка може ідентифікувати себе. Однак, менша цінність «жіночого» в суспільстві ускладнює розвиток позитивної Я-концепції дівчинки. Належність до «кращої половини людства», але реально «менш цінної» соціальної групи, яка має менші можливості і владу, народжує проблеми зі становленням жіночої ідентичності, особливо якщо дівчинка має високі соціальні здібності і схильна до лідерства.

Розвиток гендерної ідентичності. Становлення гендерної ідентичності тісно вплетене у генезу когнітивних здібностей та особистості в цілому. **Первинне уявлення про власну статеву приналежність формується у дитини вже в півтора року**, і саме це уявлення стає найбільш стійким і стрижневим компонентом самосвідомості. **З віком гендерна ідентичність розвивається**, відбувається розширення її обсягу та ускладнення структури.

Дворічна дитина знає свою стать, але ще не може визначити причини свого вибору. У 3-4 роки вона вже здатна усвідомлено визначати стать оточуючих людей, але найчастіше пов'язує її із зовнішніми, випадковими ознаками, крім того, статева приналежність вважається дітьми даного віку змінною характеристикою. Незворотність статевої приналежності

усвідомлюється дітьми приблизно до 6-7 років, що супроводжується підсиленням статевої диференціації в поведінці та установках.

Сензитивним етапом розвитку гендерної ідентичності є підлітковий вік та юність. Підліткова гендерна ідентичність стає центральним компонентом самосвідомості особистості. **Можна виділити три етапи розвитку гендерної ідентичності в підлітковому віці:**

- 1) недиференційованість фемінних і маскулінних ознак в образі «Я»;
- 2) гіпердиференціація фемінних і маскулінних ознак;
- 3) інтеграція фемінних і маскулінних ознак в образі «Я».

Сучасні дослідження показують вираженість андрогінного типу гендерної ідентичності, характерну як для хлопчиків, так і для дівчат. Спостерігається змішаність у вираженні чоловічих і жіночих якостей у підлітків. Форма «гендерного протесту» частіше зустрічається у дівчат, які прагнуть до прояву маскулінності, іноді навіть гіпертрофованої, в своїй поведінці, зовнішності. Надалі відбувається закріплення прийнятих моделей «чоловічого» і «жіночого» стилю поведінки, на підставі яких формуються нові відносини з однолітками – представниками протилежної статі.

У дорослому віці гендерна ідентичність – це складно структуроване утворення, що включає:

- усвідомлення власної статевої приналежності;
- сексуальну орієнтацію;
- «сексуальні сценарії»;
- гендерні стереотипи і гендерні переваги.

3. Гендер та сексуальність

Поняття статі, гендер та сексуальність у багатьох культурах, зокрема і у нашій, є взаємопов'язаними. Гендерна психологія сексуальності розкриває специфіку сексуальних відносин, що задана ієрархією ролей гендерної схеми.

Сексуальність є предметом міждисциплінарної галузі знання – сексології. Термін «сексуальність» з'явився у 1889 р в роботі, присвяченій аналізу жіночих захворювань, які не зустрічаються у чоловіків; такі відмінності неминуче пов'язувалися з проявами жіночої сексуальності, наявність якої у жінки, на думку медиків того часу, вважалася протиприродною.

Поняття сексуальності виражає те, як суспільство та окремі люди організують, розуміють та репрезентують еротичні та репродуктивні дії. Практика сексуальності виявляє сексуальну орієнтацію або сексуальну ідентичність особистості. **Сексуальна ідентичність** – це усвідомлення людиною своїх сексуальних переваг. Цей термін зазвичай обмежується позначенням віднесення людиною себе до гетеро-, гомо- чи бісексуальності. Він не описує моделі сексуальної поведінки, оскільки є багато людей, що виражають сильну особисту гомосексуальну ідентичність, але нерідко беруть участь в гетеросексуальних контактах, і навпаки.

Сексуальність тісно переплетена з гендерною ідентичністю, оскільки остання втілює ідею соціальної обумовленості статі та сексуальності людини. На різних етапах дослідження сексуальності в центрі уваги дослідників

виявлялися різні її аспекти. Довгий час сексуальність розглядалася під тиском біологічного чинника в нерозривному зв'язку з репродуктивністю, що служило критерієм визначення норми здоров'я, мотивації, сексуально-еротичної поведінки та визначало інтерес вчених до пошуку причин різноманіття сексуального досвіду людей. Методологічною основою цих досліджень були положення біологічного детермінізму, згідно з якими визначальне значення не тільки для статі, форми тіла і темпераменту, але і для сексуальних уподобань і поведінки людини мають вроджені генетичні та фізіологічні чинники.

Упродовж XX ст. відбулися глибинні зрушення в сексуальній культурі, обумовлені досягненнями медицини, появою ефективної контрацепції і особливо змінами в системі гендерних відносин. *Основна тенденція цих трансформацій полягає в тім, що у суспільній свідомості прояви сексуальності стали сприйматися як важлива, самоцінна сфера життя, яка не потребує виправдання дітонародженням, подружніми правами або профілактикою здоров'я.*

Принципово нові теоретичні ідеї про розуміння сексуальності були сформульовані з опорою на принципи соціального конструкціонізму. Американські соціологи Джон Геньон і Вільям Саймон у книзі «Сексуальна поведінка: соціальні джерела людської сексуальності» (1973) прийшли до висновку про те, що *треба говорити не просто про «вплив» культури на сексуальність, а про соціокультурне конструювання сексуальної поведінки і мотивації, оскільки навіть саме розмежування «сексуального» і «не сексуального» є умовним.*

Французький філософ Мішель Фуко в тритомній «Історії сексуальності» (1976-1984) більш радикально стверджував, що *історія сексуальності – не просто еволюція способів соціального регулювання сексуального «потягу», «інстинкту» або «потреби», а процес постійного створення і переконструювання нових соціально-психологічних реальностей.* М. Фуко вказав на дискурсивну природу сексуальності. *Людина може класифікувати явище як «сексуальне» тільки в контексті існуючих у даному суспільстві і відомих йому норм і практик репрезентації сексуального.* По-друге, він обґрунтував, що мова, слова, способи репрезентації сексуального – це не просто вираз наших почуттів і думок, а й форми соціального контролю. По-третє, творчість М. Фуко справила величезний вплив на філософську теорію фемінізму, на основі якої сформувався гендерний підхід у дослідженні сексуальності.

Відповідно до положень соціального конструкціонізму, сексуальність розуміється як соціальний конструкт, обумовлений особливостями соціальної взаємодії індивіда і способами інтерпретації тієї чи іншої поведінки на основі зразків дій, адекватних культурі і конкретному контексту. У рамках соціального конструкціонізму центральним є питання про сексуальні значення і способи, якими вони соціально виробляються і відтворюються в різних культурних контекстах. *Не заперечуючи повністю значення біологічних факторів у виникненні основних фізичних особливостей, соціальні конструкціоністи підкреслюють, що «природне» може діяти тільки через інтерпретацію і наділення культурними змістами.* У процесі взаємодії з соціальним оточенням «дитина спочатку засвоює зовнішні ярлики, а потім у неї

з'являється внутрішня здатність знаходити відповідні назви для своїх дій. Таким чином, активність отримує більш точне визначення і зв'язується із структурою соціальнокультурних очікувань, потреб, які надають поведінці сексуальний сенс.

4. Феномен «queer-ідентичність»

«Квір» – все, що знаходиться за межами «нормального» суспільства, заснованого на гендерній дихотомії. Квір як «парасолькова ідентичність» дозволяє об'єднувати в собі різний набір сексуальних ідентичностей.

Норма гетеросексуальності. До цієї норми привернула увагу феміністична критика. **Гендер – це не тільки ідентифікація з однією із двох статей, але також приписані гендерні стосунки.** Цими стосунками є передбачений сексуальний потяг до іншої статі – гетеросексуальність. У сучасному суспільстві це привілейований та домінуючий вираз сексуальності, яка розцінюється як «природна» форма людського сексуального бажання. Вона є нормалізованою у Західній культурі за допомогою інституційних дій, права та соціальної політики. Але останнім часом гетеросексуальність, як норма, піддається проблематизації, зокрема, феміністською критикою і розцінюється, насамперед, як політичний інститут для підпорядкування жінок чоловікам.

Лібералізація гетеронормативності. З підвищенням цінності індивідуальності людини та її свободи, *гетеронормативність починає піддаватися критичному перегляду в різних сферах суспільної свідомості.* Усвідомлення впливу принципу гетеронормативності на характер гендерних відносин, розмивання меж традиційних гендерних ідентичностей, *виникнення феномену неосексуальностей у сучасній культурі призвели до виникнення нового феномена – «queer-ідентичність».*

Квір-теорія – це міждисциплінарний академічний проект, що склався в кінці 1980-х - початку 1990-х років як радикальна теоретична альтернатива більш конвенційним концепціям гендеру та сексуальності, які лежали в основі мейнстрімних феміністських і ЛГБТ-рухів.

Поняття «queer» (у перекладі з англійської «дивний», «ненормальний», «педік») вживалось спочатку як образливе сленгове позначення гомосексуалів, слово поступово стало звичним для гей-активістів і гендерних теоретиків та змінило оціночну конотацію. У науковий обіг термін «квір» був уведений американською феміністкою Терезою де Лауретіс у 1991 році. Дивакуватість, невідповідність стандартам і гендерний нонконформізм пропонувалося вважати не пороком, а творчим процесом пошуку нестандартних виразів власної сексуальної індивідуальності, які розхитують репресивну патріархальну гетеронормативну бінарність (чоловіче / жіноче / гетеро / гомо / норма / патологія), завжди організовану за принципом ієрархії соціально нерівноцінних компонентів.

Таким чином, термін «квір» описує все, що не вписується у патріархальний гетеронормативний порядок і вибивається з поняття «нормального». Іншими словами, ним позначається все, що знаходиться за межами «нормального» суспільства, заснованого на гендерній дихотомії. А оскільки з гендерної дихотомією пов'язаний і феномен гендерної ідентичності,

що відображає соціальний розподіл людей на чіткі гендерні групи (за статтю і сексуальними перевагами), то за допомогою терміна «квір» стали акцентувати увагу на умовності і хиткості меж будь-яких чітких визначень гендерних ідентичностей, які знаходять вираження у найрізноманітніших і взаємно поведінкових практиках.

Найбільш відомими концепціями квір-суб'єктивності є теорія гомосексуальної квір-ідентичності Терези де Лауретіс та Ів Кософскі Седжвік; теорія квір-ідентичності як «експериментального бажання» сучасного феміністського філософа Елізабет Гросс.

Лауретіс вважає, що гомосексуальна квір-суб'єктивність сконструйована як мінлива і негативна сутність, а її суб'єкт є ексцентричним і визначається в термінах ексцесу, перверсії і дезідентифікації. **Концепція квір-ідентичності Ів Кософскі Седжвік** спрямована на легітимізацію міноритарних / гомосексуальних дискурсів у культурі. Квір-суб'єктивність за визначенням Елізабет Гросс властива як гей-лесбійській так і гетеросексуальній суб'єктивності, якщо вона відхиляється від заданих культурою рамок.

Істотна теоретична неднорідність позицій полягає:

По-перше, гендер і сексуальність розглядаються як продукти інкультурації репродуктивної біології людини.

По-друге, термін «квір» загострює увагу на тому, що у повсякденній рутині життя неможливо чітко зафіксувати кордони сексуальної визначеності.

По-третє, квір-теорія не ототожнює гомосексуальну ідентичність з квірідентичністю, оскільки, скоріше, декларує відхід від нормативності та сталості, ніж чітку визначеність. Різні «непристойні», з точки зору соціальних очікувань, практики (наприклад, гомосексуальні сім'ї) в умовах гетеронормативності є ганебними на рівні публічності. Відмова ж від офіційної публічності веде до виникнення «лицемірної» сексуальності, а з іншого боку – до цілком закономірних спроб влади призупинити лібералізацію сексуальності: адже вона кардинально підриває колишній соціальний порядок.

По-четверте, розуміння ідентичності як процесу і дискурсивного ефекту, а не сутності або стану. Одна з фундаторок квір-теорії Джудіт Батлер бачить вихід з кола дискурсивної детермінації гендеру у потенціалі пародії, тобто ігор, із значенням і контекстом зрушень, що розхитують нормативність зсередини і витягають соціальну сконструйованість гендерних категорій (яскраві приклади - травесті-культура, дрег, кроссдрессінг і ін.).

П'ятим важливим аспектом квір-теорії є увага до інших, суміжних форм інакшості – наприклад, інвалідності та процесів маргіналізації і виключення на перетині гендерних, расових, класових та інших соціально значущих ознак.

Таким чином, «квір» – це своєрідна парасолькова ідентичність, множинна за суттю, що дозволяє поєднати різноманітний набір сексуальних ідентичностей.

Форми «розхитування» гендерної нормативності

У колишньому СРСР для позначення специфічної субкультури почали використовувати італійський термін «травесті». Термін вживався в театрі для позначення амплуа: актриси, яка грала хлопчиків. Слово «травесті» набуло сексуального підтексту – нібито люди переодягаються для того, щоб викликати

якісь сексуальні бажання, наприклад, щоб завоювати іншого чоловіка. Але взагалі дрег і травесті – це одне і те ж, два терміни, що позначають одне явище.

Дрег-Квін – сленговий вираз, що використовується для позначення артистів (зазвичай чоловічої статі), що використовують жіночі образи, переодягаючись в одяг жіночого гендеру. Дрег-квін далеко не завжди є геями або транссексуалами. Одягаючи одяг, пов'язаний з жіночим гендером, Дрег-Квін часто використовують перебільшення певних особливостей (характеристик) для гротескного, драматичного або сатиричного ефекту. Термін Дрег-Квін часто помилково прирівнюють до терміну трансвестизм. Головною відмінністю Драг-Квін від трансвестита є те, що метою переодягання служить саме розвага глядача.

Кроссдрессінг (від англ. Cross-dress, дослівно одягнутися інакше) – носіння одягу протилежної статі з метою отримання естетичної або, іноді, сексуальної насолоди. Людей, що займаються кроссдрессінгом, називають «трансвеститами». Свого часу в Західній Європі існувало табу на носіння жінками елементів чоловічого одягу. Такі ж табу зараз діють у деяких мусульманських країнах на носіння чоловіками жіночого одягу вважається неналежним на Заході і по нині.

Ставлення до нетипових гендерних ідентичностей та гомосексуальності. Ставлення до гомосексуальності торкається глибинних, часто не усвідомлюваних мотивів формування ставлення до сексуальності. Якщо узагальнити висловлювання широкого загалу українців щодо гомосексуальності, то їх можна звести до таких стереотипів:

1. Гомосексуалісти володіють рольовими характеристиками протилежної статі. Геї і гетеросексуальні жінки сприймаються як більш фемінні, ніж лесбійки і гетеросексуальні чоловіки; гетеросексуальні чоловіки і лесбійки сприймаються більш маскуліні, ніж геї і гетеросексуальні жінки.

2. Люди асоціюють гомосексуальність з різними порушеннями емоційного зв'язку і проблемами гендерної ідентичності;

3. Гомосексуальність є агресивною, геї намагаються поширити свою орієнтацію на інших людей, можуть приставати, спокушати та ін. **Гомосексуальна ідентичність** – це усвідомлення та прийняття своєї гомосексуальної орієнтації. Гомосексуальність сприймається як ненормальність, близькість до патології і тому викликає, крім цікавості, страх, оскільки загрожує руйнуванню звичної картини світу. Світу, де саме гетеросексуальність є нормою.

Гомофобія – це ставлення до сексуальної орієнтації, яке може бути спрямоване на будь-кого; це страх перед гомосексуалізмом або боязнь спілкування з гомосексуалістами.

Ворожість до гомосексуальності ґрунтується не стільки на індивідуальній, скільки на суспільній психології. У науковій літературі термін «гомофобія» зараз замінюється терміном «гетеросексизм», який визначається як певна ідеологія, що заперечує, принижує і стигматизує будь-які не гетеросексуальні форми поведінки, ідентичності, відносин або громади.

В американській психології проведена ціла низка емпіричних досліджень цього явища та його природи. Емпіричні дані показують, що гомофобія є найбільшою серед чоловіків та хлопчиків підліткового віку. І це не випадково,

гомосексуалізм загрожує нормам гетеросексуальності, яка добре вписується у чоловіче домінування.

Гендерні особливості і гендерна роль, за даними досліджень, пов'язана із ставленням до гомосексуалізму, оскільки гомосексуальна поведінка підриває традиційні уявлення про жіночі і чоловічі ролі. Так, з'ясовано, що чоловіки, які набрали високі бали за гіпермаскулінністю, домінуванням і мають традиційні рольові стандарти, більш негативно ставляться до гомосексуалізму. Також з'ясовано, що чоловіки менш терпимі до гомосексуалізму в порівнянні з жінками, оскільки така поведінка несе більше загрози чоловічому статусу.

Гомофобні стосунки фіксують у сім'ї та школі, вони пов'язані з ігноруванням, образами, антигеївськими коментарями, цькуванням, що призводить до віктимізації та депресивних розладів у дітей. Ще більш важким наслідком дискримінації є гетеросексуальні злочини на ґрунті ненависті.

Трансфобія визначається як ірраціональний страх перед трансгендерами, транссексуалами, транссвеститами. Порушення ними гендерної норми викликає вищу інтенсивність негативного ставлення, ніж до геїв, лесбійок та бісексуалів. Тому трансгендери стикаються високими показниками фізичного насильства, сексуального насильства і домагання, причому не тільки від незнайомих, але й від знайомих людей.

Певну зміну ставлення до гомосексуальності в бік толерантності пов'язують з тим, що ця категорія в останні роки стала більш видимою і персоналізованою. Цьому сприяють телебачення, кіно, книги, публічні люди. Однак, найбільшу роль відіграє досвід міжособистісного спілкування

Висновки

1. **Гендерна ідентичність** – це особливий вид соціальної ідентичності, яка співіснує у самосвідомості людини в єдності з уявленнями про професійну, сімейну, етнічну, освітню ідентифікацію. Вона є базовою структурою соціальної ідентичності і характеризує людину з точки зору її належності до чоловічої або жіночої групи, але не з точки зору оточення, а з позиції самої людини. Іншими словами, як сама людина себе категоризує.

2. Гендерна ідентичність включає систему знань про себе як чоловіка та жінку, ставлення до себе через призму цих знань, а також виявляється у формах самопрезентації гендеру, у діях та мові. Розвиток гендерної ідентичності не припиняється все життя, найбільш відповідальними періодами є дитинство та підлітковий вік. У дорослому віці гендерна ідентичність є складно структурованим утворенням, що включає: усвідомлення власної статевої приналежності; сексуальну орієнтацію; «сексуальні сценарії»; гендерні стереотипи і гендерні переваги.

3. Усвідомлення людиною своїх сексуальних переваг виражається у понятті сексуальна ідентичність. Сексуальність тісно переплетена з гендерною ідентичністю, оскільки остання втілює ідею соціальної обумовленості статі та сексуальності людини.

Гетеросексизм – система поглядів і переконань, заснована на ідеях про гетеронормативність, що передбачає гетеросексуальність єдиною природною морально і соціально прийнятною формою сексуальності людини. Слід зазначити, що не всі гетеросексуали поділяють таку ідеологію, тому гетеросексуальність сама по собі не передбачає гетеросексизм.

4. Усе, що не вписується в патріархальний гетеронормативний порядок і вибивається з поняття «нормального», окреслюється через «квір». Оскільки з гендерною дихотомією пов'язаний феномен гендерної ідентичності, то за допомогою терміна «квір» стали акцентувати увагу на умовності і хиткості меж будь-яких чітких визначень гендерних ідентичностей, які знаходять вираження у найрізноманітніших поведінкових практиках.

5. Упереджене ставлення до людей з нетрадиційною орієнтацією називається гетеросексизм та проявляється через гомофобію. Її основу складають стереотипні уявлення про людей нетрадиційної орієнтації та норма гетеросексуальності.

ЛЕКЦІЯ

для бакалаврів за темою № 7

ГЕНДЕРНА ПСИХОЛОГІЯ ЛІДЕРСТВА

Навчально-виховна мета заняття:

- проаналізувати співвідношення понять: гендер і досягнення, розглянути сучасні напрями дослідження гендерних аспектів лідерства
- охарактеризувати гендерні теорії лідерства.
- виховувати у аудиторії почуття гендерної толерантності, поваги до статі, неприпустимості гендерної дискримінації та ксенофобії.

Зміст лекції:

1. Гендер і досягнення
2. Сучасні напрями дослідження гендерних аспектів лідерства
3. Гендерні теорії лідерства
4. Лідерський потенціал у жінок та його розвиток

1. Гендер і досягнення

У 2017 році кабінет міністрів України затвердив Державну соціальну програму забезпечення рівних прав та можливостей жінок і чоловіків на період до 2021 року. «Метою програми є забезпечення рівних прав та можливостей жінок і чоловіків, сприяння утвердженню принципу рівності жінок і чоловіків у пріоритетних сферах соціального та економічного розвитку в Україні, ефективному розв'язанню проблем та усуненню диспропорцій гендерного розвитку з чіткою орієнтацією на права людини», – йдеться у повідомленні. 19 серпня 2022 року Програму було на період до 2030 року.

Програма враховує рекомендації ООН, Ради Європи, Європейського Союзу, ОБСЄ, міжнародних моніторингових інституцій у галузі прав людини, а також положення міжнародних договорів, зокрема Угоди про асоціацію Україна – ЄС. Передбачається зменшення гендерного дисбалансу у сферах державної служби та управління людськими ресурсами (зокрема, розроблення та внесення до програм курсів підвищення кваліфікації державних службовців і посадових осіб органів місцевого самоврядування питань забезпечення рівних прав та можливостей жінок і чоловіків).

Актуальність таких заходів пов'язана із наявністю значного гендерного розриву у сфері менеджменту, державного управління, великої політики.

Водночас в Україні забезпечені рівні можливості в доступі до освіти та охорони здоров'я незалежно від гендеру. Найбільший дисбаланс зафіксовано у співвідношенні жінок та чоловіків на посадах міністрів, тут показник є максимально зсунутим у бік чоловіків. За цим показником Україна посідає тільки соту позицію з 144 країн у рейтингу.

Іншими словами, статистичні дані показують тенденцію вимивання жінок із керівництва на високих щаблях управління, попри державне сприяння гендерній рівності через законодавчу базу та квоти жінок у політиці. В американському менеджменті ще у 80-х роках цьому дали пояснення через виразний термін «**скляна стеля**». Про неї говорять, коли усунуті законодавчі перешкоди, але зберігаються невидимі соціальні обмеження, на які наштовхуються жінки, що прагнуть досягти успіху в кар'єрі. Сьогодні скляна стеля виявляється у прихованих обмеженнях щодо жінок не тільки в управлінському зростанні, але й у рівні оплати праці.

За індексом розриву в рівні заробітної плати між жінками та чоловіками Україна посідає 61 місце серед 144 країн. Цьому факту знаходять правдоподібні пояснення. Наприклад, що жінки в силу традиції зайняті на переважно «жіночих» роботах, за які платять менше, ніж за традиційно «чоловічі». Або жінки самі вибирають низькооплачувану роботу, віддаючи перевагу кращим умовам праці: хорошому соціальному клімату, можливості допомагати іншим, більш гнучкому графіку або легшій роботі (гіпотеза компенсуючих відмінностей). Одне з поширених пояснень невідповідності зарплати чоловіків і жінок засноване на принципі оцінки людського капіталу, що вираховується через інвестиції, зроблені в освіту в минулому. Однак, незважаючи на переконливість аргументів, вони не можуть пояснити того факту, що існує розрив в оплаті чоловікам та жінкам за однакову працю.

Ситуація в Україні незначно розходиться із ситуацією в багатьох інших країнах, де, незважаючи на те, що ні у здібностях, ні у мотивації між чоловіками та жінками не виявлено вагомих відмінностей, ріст жінок у соціальних структурах є обмеженим. Іглі та Карау *пояснюють низькі досягнення жінок у лідерстві двома дискримінаційними процесами. Перший дискримінаційний процес* виявляється у процесі найму на роботу, коли менеджери з персоналу віддають перевагу кандидатам-чоловікам перед кандидатами-жінками навіть тоді, коли досвід лідерства у чоловіка незначний. *Другий дискримінаційний процес* пов'язаний очікуванням від жінки керівництва з використанням стандарту чоловічого лідерства. Однак, коли жінки проявляють чоловіче лідерство, їх поведінка розглядається, як порушення жіночого поведінкового стандарту, що призводить до негативної їх оцінки як лідера. Оцінки зі сторони оточення покращувалися, коли стать та роль співпадали. Таким чином, конгруентність жіночої та лідерської ролі може привести до кращого сприйняття жінок у лідерській ролі та підвищення результативності.

Ці дискримінаційні процеси мають глибоку психологічну природу. **З психологічної точки зору, основними перешкодами для жінок у розвитку лідерства в будь-якій сфері є стереотипи жіночого лідерства та несприятливі умови навчання.**

Перша і найбільш значна перешкода – це *неймовірно стійкий негативний стереотип жіночого лідерства, яким стверджується нездатність жінок управляти людьми*. В останні десятиріччя проведене значне число емпіричних досліджень гендерних стереотипів лідерства і зібрано цікавий матеріал. З'ясовано, що стереотип є настільки непроникним для сприйняття жіночого успіху, що успішні жінки-менеджери виявляються в більшій ізоляції в

організаціях, ніж неуспішні. Самі жінки, які досягли кар'єрного успіху, є носіями упередженості і не схильні допомагати іншим жінкам у кар'єрі.

Стереотипи лідерства негативно відображаються на лідерах обох статей. Спостерігачі критично оцінюють чоловіка-лідера за помилки в маскулінних завданнях (результативність, ризик, прийняття рішення), тоді як жінку-лідера критикують за помилки в сфері взаємин.

Друга перешкода, вище виділена нами, має об'єктивний характер – *це відсутність можливості у жінок навчатися та ідентифікуватися з топ-лідерами своєї статі*. Низка досліджень доводить, що процес наставництва є більш ефективним, якщо його суб'єкти за багатьма параметрами є схожими.

Наслідки відстороненості жінок від лідерства, управління та влади фіксуються на рівні особистості жінки, на рівні її стосунків та на рівні суспільства в цілому.

На особистому рівні соціальні перешкоди спонукають жінок до формування комплексу захисних стратегій, які Сюзана Вольш та Катрін Кессел назвали «гендерний менеджмент». Він веде до втрат і передбачає:

- надмірне функціонування на роботі, яке виражається у тому, що жінки більше часу проводять на робочому місці, ніж чоловіки;
- використання типово жіночих способів ведення ділових перемовин, якими допускається кокетство, лестощі, приниження своїх здібностей, щоб стимулювати чоловіків щось робити самих;
- приховування свого особистого життя, наприклад, уникання розмов про дітей, щоб уникнути ярлика неефективного працівника.

Ще одним особистісним наслідком дії гендерних стереотипів є *виникнення у жінок страху успіху*. Страх успіху виявляється в обдарованих жінок (наділених лідерськими здібностями) в униканні успіху, відмові від професійного зростання, стратегії «на крок позаду» чоловіка, незапланованій вагітності перед підвищенням, применшенні своїх досягнень та інших діях, що підривають кар'єру.

Чого бояться жінки? Бояться не самого успіху, а його наслідків для значимих відносин та жіночності, які асоціюються з ним. Вплив гендерних стереотипів на мотивацію досягнення жінок проявляється у тому, що вони відчують тривогу через успіх у нетрадиційних для них сферах, таких, як менеджмент та велика політика. За результатами дослідження страху успіху Г.В. Турецька виділяє наступні його емпіричні референти:

- недооцінка своїх професійних досягнень та перспектив;
- відмова від подальшого просування у робочій ролі;
- відмова від подальшого просування у справах, застрягання на певному рівні;
- відчуття недостатньої жіночності, страх втрати жіночності у зв'язку з кар'єрою;
- тривога про збереження сім'ї або інших значимих відносин, яка відчувається у зв'язку із професійним успіхом;
- почуття провини стосовно недостатнього часу та уваги до рідних.

Міжособистісними наслідками стереотипу є деформація стосунків у сім'ї та на роботі: засудження жінки-лідера близькими та друзями; надання

підлеглими переваги чоловіку в ролі боса; скептицизм та поблажливе ставлення чоловіків-керівників до жінок-лідерок; обмеження жінок інформацією, виходячи з уявлення «воно їм не треба».

З боку суспільства дистанціювання жінок від лідерства та влади виявляється у дефіциті в управлінні ненасильницьких, «м'яких» методів впливу. Залучення здібних жінок до управління пов'язується із розвитком гуманітарного потенціалу менеджменту та полики в країні.

2. Сучасні напрями дослідження гендерних аспектів лідерства

Дослідженню жіночого лідерства у психології не приділялось достатньо уваги аж до останнього часу. В основному вивчалось лідерство чоловіків у менеджменті організацій та у політиці. Теорії лідерства та керівництва, як правило, ґрунтувалися на даних вивчення чоловіків, а результати досліджень вважалися універсальними для обох статей. Жіноча психологія, що переймалась питаннями справедливості, взаєминами жінок із суспільством, фізіологічними процесами жінок, мало уваги приділяла жіночому лідерству. Маскулінізованість досліджень лідерства є зрозумілою, оскільки чоловіки історично займали більшість керівних посад. Жінки в політиці та керівництві вищого рівня є ще доволі нове явище. Однак завдяки жіночим рухам жінки виборювали і продовжують виборювати собі місце на керівних посадах, і їх частка стає все вагомішою, через це активнішими є запити до психологічного вивчення феномену жіночого лідерства.

Стать, як вагома змінна в дослідженнях лідерства, почала вивчатися лише з початку цього століття. У останні десятиліття дослідження гендерних аспектів лідерства здійснюється в *таких основних напрямках*:

- 1) дослідження поведінки лідера;
- 2) дослідження гендерної ідентичності лідера;
- 3) крос-культурні дослідження лідерства;
- 4) дослідження особистості лідера;
- 5) дослідження перешкод лідерству жінок.

Дослідження стилів лідерства. Перший напрям досліджень спрямований на виявлення відмінностей у стилях лідерства чоловіків та жінок. За даними мета-аналізу можна констатувати схильність жінок до іншого типу лідерства – трансформаційного лідерства, а чоловіків – до транзакційного. Транзакційне лідерство передбачає раціональну взаємодію, ділові відносини в межах посадових обов'язків, свого роду угоду. Трансформаційне лідерство ґрунтується на емоційному впливові й спрямоване на зміну внутрішніх установок послідовників. Отже, трансформаційний лідер може бути охарактеризований як вихователь.

Дослідження гендерної ідентичності лідерів. Друга сучасна тенденція вивчення жіночого лідерства – це вивчення гендерної ідентичності. Декілька мета-аналізів було спрямовано на перевірку гендерного стереотипу, згідно з яким лідерство – маскулінний феномен. Загалом було виявлено, що лідери частіше були маскулінні, ніж фемінні чи андрогенні; тенденція відповідати гендерному стереотипу маскулінності більше виражена у чоловіків, ніж у жінок та збільшується з часом.

Крос-культурні дослідження гендерних аспектів лідерства. Зокрема в дослідженнях Еммерік в рамках двофакторної моделі поведінки лідера (вплив гендерних і культурних характеристик), виявлено, що жінки мають більш високі показники за параметром «ініціююча структура» (орієнтація на задачу) і за параметром «увага» (орієнтація на відносини). Однак гендерні відмінності виявились незначними поза західною культурою.

Особистісний підхід є найвпливовішим у дослідженні жіночого лідерства. В останні роки центральну вагу було приділено двом особистісним змінним – це домінантність жінок та їх соціальний інтелект. У результаті експериментальних досліджень взаємодії в діадах домінантних та низькодомінантних учасників різної статі при вирішенні різних завдань було встановлено, що домінантні жінки не мали переваг ні перед чоловіками, ні перед іншими жінками – не домінантними. Отже, майже за півстоліття гендерні стереотипи практично не змінилися.

У дослідженні встановлено, що керівники-жінки значно перевершують своїх колег за рівнем загального емоційного інтелекту і міжособистісного емоційного інтелекту. Причому відмінності стосуються не тільки показників емоційного інтелекту, а й багатьох аспектів психологічної ефективності: авторитету керівника, задоволеності роботою, мотивації співробітників. Водночас за даними мета-аналізу жінки мають більш низькі показники за рівнем самомоніторингу, засобами якого здійснюються регуляція самопрезентації та побудова привабливого для інших образу.

Дослідження внутрішніх перешкод жіночому лідерству. Основна увага в цих дослідженнях приділяється вивченню стереотипів у суспільстві щодо жінок-лідерок, про які ми згадували вище. Дослідження, проведені у 2008 році, довели, що жінки з самого дитинства зустрічаються з такими очікуваннями, які забезпечують втрату лідерства в подальшому. Жінкам пропонуються взірці ефективного керівництва, які часто асоціюються з чоловіками. В мета-аналізі сприйняття лідерства чоловіки сприймалися, як більш активні, і ці якості у свою чергу сприймалися, як лідерські. Отже, коли ми думаємо про керівника, то асоціативно думаємо, що це чоловік. Разом з тим, не можна не помітити, що прогрес у плані жіночого представництва у менеджменті є, однак дискримінація жінок-лідерок зберігається.

3. Гендерні теорії лідерства

Осмилення гендеру як провідного чинника лідерства, а також причин відсторонення в суспільстві жінок від цього статусу розглядаються в межах гендерних теорій лідерства.

1. Концепція «гендерного потоку». Висунута Барбарою Гутек з співавторами. Ця концепція *фактор гендеру вважає домінуючим: він є настільки потужним, що поширює свій вплив на інші ролі, в тому числі і на роль лідера, заповнюючи собою, подібно до потоку, все навколо.* Виникає так званий «гендерний ефект», коли стать стає більш значущою, ніж всі інші чинники. Відповідно до цієї концепції сприйняття лідера, в тому числі і його ефективності, залежить, перш за все, від його статі.

2. Теорія гендерного відбору лідерів. Автори виходять із припущення, що люди взагалі, і в організаціях зокрема, пред'являють різні вимоги по відношенню до лідерів різної статі. По відношенню до жінок ці вимоги вищі. Так, щоб отримати ту ж менеджерську посаду, на яку претендує чоловік, жінка повинна продемонструвати набагато вищу порівняно з ним компетентність, щоб зняти вплив упереджень проти себе.

3. Концепція токенізму. Концепція постулює, що на групову динаміку впливає склад групи. Група може бути однорідною (наприклад, складається з представників однієї статі, віку, раси та ін.). Але досить часто ми маємо справу з різнорідними за складом групами. Ті члени групи, які за поданою ознакою (стать або раса, наприклад) складають більшість, були названі домінантами, а ті, хто кількісно лише символічно був представлений у групі, отримали назву «токенів» (буквально: символів). Токени через свою малу чисельність більш помітні, більш стереотипно сприймаються, їх характеристики перебільшуються в порівнянні з домінантами. Так, жінки-лідери в чоловічому діловому світі виступають у ролі токенів. ***Розабет Кентер виявила чотири неформальні ролі жінок-токенів:***

- 1) «мати» (від неї чекають емоційної підтримки, а не ділової активності);
- 2) «спокусниця»: тут токен виступає лише сексуальним об'єктом для чоловіка з високим посадовим статусом в організації, викликаючи обурення у колег чоловіків;
- 3) «іграшка, талісман» – мила, але не ділова жінка, що приносить удачу;
- 4) «залізна леді»: їм приписувалася нежіноча жорсткість, і вони були особливо ізольовані від групи.

Усі ці ролі заважають жінкам зайняти положення рівних домінантів у групі, знижують їх можливості службового зростання, і змінити цю ситуацію може лише збільшення їх числа серед лідерів.

Своє несприятливе становище в групі токени можуть компенсувати, використовуючи так званий «спокушуючий менеджмент» (impression management), спосіб вплинути на інших людей, сформувати у них враження про себе за допомогою слів, дій і поглядів. Одним із проявів такого менеджменту є інграціяція. Це поняття було введено Е. Джоунсом і означає здатність людини бути привабливою для інших людей, домагатися її симпатії і любові.

Інграціаторами можуть виступати і лідер, і послідовник. Е. Джоунс і Т. Піттмен емпірично встановили **чотири типи інграціаторних стратегій:**

- 1) самопрезентація (мішень переконують у наявності позитивних якостей у інграціатора: наприклад, жінка-начальник повідомляє про себе підлеглому, що вона є досвідченим працівником, що підсилює сприйняття її компетентності);
- 2) посилення інших (похвала і лестощі: наприклад, підлеглий зізнається своєму начальнику, що йому дуже подобається працювати з ним);
- 3) подібність думок (згода з судженнями партнера і демонстрація подібності цінностей);
- 4) виділення фаворитів.

У дослідженнях було встановлено, що менеджери найбільш часто застосовували інграціяцію по відношенню до своїх підлеглих при виборі свого заступника, а також у випадках, коли їм треба було переконати оточуючих, що вони підходять для керівної посади. Вважається, що інграціяція може

допомогти жінкам-лідерам зрівняти свої шанси з чоловіками, зокрема у встановленні добрих взаємовідносин з підлеглими. Тим більше, що роль інграціатора, згідно з гендерними стереотипами, більше підходить жінці, ніж чоловікові, за даними досліджень Д. Кіпніса і С. Шмідта.

4. Статусна теорія. Суть її полягає в наступному. У суспільстві чоловік і жінка не рівні: перший має високий статус, друга – низький. Ця нерівність закріплюється у відповідних гендерних стереотипах. Тому і в діловому світі чоловік згідно зі стереотипами спочатку сприймається як *високостатусний*, а жінка – як *низькостатусний індивід*. Щоб стати лідером у групі, низькостатусному її члену доводиться долати більше перешкод, ніж високостатусному, навіть якщо він має кращі знання і здібності, ніж хто-небудь ще в групі, що аналогічно жіночому лідерству.

Високостатусного індивіда оцінюють, як більш компетентного, він має більш бажані атрибути, порівняно з низько статусним. Тому першому надаватиметься більш сприятливий режим і можливості для того, щоб добре виконувати роботу і впливати на інших людей. У результаті він, дійсно, стає більш впливовим. Будучи низькостатусними, жінки змушені демонструвати за допомогою експресивної поведінки підтримки і згоди з високостатусними індивідами, що вони не прагнуть узурпувати владу. Однак підвищення статусу (завдяки своїй компетентності або ж завдяки офіційній посаді) дозволяє жінці-лідеру проявляти поведінку особи з більш високим статусом (чоловічу поведінку), зокрема стиль, орієнтований на задачу.

5. Теорія рольової конгруентності Еліс Іглі. На погляд дослідниці, щоб бути прийнятим суспільством, чоловіки і жінки-лідери повинні вести себе конгруентно (відповідно) до їх гендерної ролі (сукупності тих стереотипних очікувань, які суспільство висуває даному індивіду як представнику певної статі), тобто вони мають у своїй поведінці і мотивації відповідати гендерному стереотипу. З іншого боку, роль лідера також висуває свої вимоги до індивіда. І оскільки, згідно зі стереотипами, ця роль є маскулінною, жінки-лідери будуть відчувати конфлікт між гендерною та лідерською ролями.

Негативні упередження проти жінок-лідерів можуть викликати у них зниження самооцінки, невпевненість у собі, і, відповідно, погіршення продуктивності роботи. І хоча компетентні жінки здатні подолати ці складності, чоловіки отримують перевагу при порівнянні їх з жінками в ролі лідера, оскільки подібних бар'єрів для них не існує.

*Еліс Іглі вважає, що пом'якшення рольового конфлікту у жінок-лідерів приведе до зростання їх досягнень. Цьому **пом'якшенню можуть сприяти:***

- а) реальні успіхи жінок;
- б) вибір посад у тій сфері зайнятості, де лідерська роль за стереотипом не надто маскулінізована, а, ймовірно, андрогінна;
- в) демонстрація фемінного лідерського стилю – демократичного і орієнтованого на взаємини.

Лідерство, яке втілює ідею конгруентності, називається **трансформаційним**. Воно пов'язане з індивідуальним підходом, турботою про розвиток, мотивацію, увагою до потреб інших. Трансформаційне лідерство має елементи жіночого лідерства, хоча його називають частіше андрогінним. Люди з андрогінними якостями більш схильні до трансформації. Жінки частіше

сприймаються як трансформаційні лідери, ніж чоловіки. Одним з пояснень того, чому трансформаційне лідерство частіше зустрічається серед жінок, є те, що цей стиль включає стосунки. Поєднання проактивності та комунікативності вигідне лідерам обох статей, однак відсутність андрогінності для лідерів-жінок є більш небезпечним. Трансформаційне лідерство заохочує завершення задачі, підтримуючи стереотипи жіночності, що обумовлює високий рівень гендерної конгруентності. Окрім того, в стереотип жіночого виховання добре вписується властивий трансформаційному лідерству індивідуальний підхід та інтелектуальна стимуляція. Навпаки, надихаюча стимуляція більше пов'язана зі сприйняттям лідера-чоловіка. Як бачимо, жінкам може бути вигідно поєднати надихаючу мотивацію з більш гендерно конгруентним трансформаційним лідерством, щоб виправдати очікування ефективного лідерства.

Отже, на шляху у жінки-лідера зустрічаються дві типові проблеми. Досить часто добре підготовлена у професійному сенсі жінка не вміє пристосуватися до стереотипу управління, скроєного за «чоловічими мірками», що передбачає, як позитивний зразок, наявність суто чоловічих якостей: твердості, наполегливості, авторитарності, схильності до знеособленого управління, емоційного аскетизму.

У цій ситуації жінка повинна або «зламати себе», прийняти далеку від неї модель поведінки, що неминуче позначиться на її загальному життєвому образі, або зробити колосальні зусилля для ствердження в очах колективу і оточення свого права на особливий, «жіночий» варіант виконання ролі, або ж відмовитися від керівних домагань (що найчастіше і відбувається).

4. Лідерський потенціал у жінок та його розвиток

Проблема формування лідерських якостей особистості завжди приваблювала увагу дослідників, оскільки лідери – це майбутнє держави. Однак, чи існують моделі «вирощування» керівників-лідерів? Як здійснити перетворення лідерського потенціалу в усталені здібності особистості? Чи однаковими способами можна «вирощувати» лідерів та лідерок?

Лідерський потенціал – це системне, інтегративне особистісне утворення, що є єдністю інтелектуальних, мотиваційних, емоційно-вольових та професійноціннісних якостей. Лідерський потенціал є важливою складовою професійного потенціалу майбутнього керівника, політика. Потенційність вказує на ймовірність, майбутнє особистості та є аспектом її відкритості до становлення та використання в діяльності своїх можливостей. Більшість досліджень виходять з того, що **лідерський потенціал** – це універсальне явище і не виокремлюють гендерної специфіки його розвитку.

Основу розуміння розвитку лідерських здібностей складають загальнопсихологічні закономірності. **Зупинимось стисло на їхньому змісті:**

- **Сензитивність психічного розвитку.** У науковій літературі відсутні дані про вікову сензитивність щодо розвитку лідерського потенціалу. Ймовірніше, варто говорити про те, що в кожному віці ефективний розвиток лідерства можливий при опорі на вікові новоутворення: ті процеси, що знаходяться в зоні

активного дозрівання. Наприклад, у юності розвиток лідерства не можливий без опори на гіпотетико-дедуктивне мислення, рефлексію та «Я-образ».

- **Мотивація лідерства.** Ядром розвитку лідерського потенціалу є активізація мотивації досягнення, домагання особистістю статусу лідера.

- **Лідерський потенціал** – це явище динамічне, він формується та проявляється в управлінні групами і має весь час обновлятися. Досвід лідерства дає людям можливість зрозуміти власні порівняно слабкі та сильні сторони.

- **Розвиток лідерського потенціалу** неможливий без залучення вольових зусиль особистості і прагнення щодо набуття знань, умінь та якостей, потрібних для управління людьми;

- **Для формування лідерства необхідні такі умови, які сприяють вияву активності, ініціативи, співробітництва.** Тому лідер потребує освіти з акцентом на гуманітарні науки, які закладають широку основу для формування світогляду та самовизначення особистості.

Програми розвитку лідерського потенціалу жінок. На кінець минулого століття великі компанії частіше почали звертатися до програм розвитку лідерських якостей, розроблених спеціально для жінок у відповідь на запит, щоб найбільш здатні співробітники реалізовували свій потенціал. Для того, щоб задовольнити зростаючий попит на лідерів, топ бізнес-школи таких університетів, як Гарвард, Стенфорд, INSEAD, а також такі установи, як Центр творчого лідерства і Сіммонська школа менеджменту, першими розробили жіночі програми розвитку лідерських якостей у 1970-х і 1980-х роках, створили нову нішу в жіночій освіті.

Однак, як показує їх аналіз, «ранні» педагогічні підходи до навчання не могли відповісти на запити практики, оскільки не мали цілісної, теоретично обґрунтованої і дієвої бази. Ці програми використовували зазвичай **два підходи:**

- 1) **підхід «додайте жінок і перемішайте»**, що забезпечував навчання як для жінок, так і для чоловіків за однаковими програмами. Такий підхід передбачав, що потрібно просто створити квоти для представництва жінок, а стать не має значення для розвитку лідерства.

- 2) **підхід «виправте жінок»**, що потребував спеціальних програм для жінок. Ці програми виходили з того, що стать має велике значення, але акцентували дефіцитарність жінок у сфері лідерства. Оскільки жіноча соціалізація не дозволяє успішно конкурувати в світі чоловіків, жінок навчали навичкам, які їх колегам-чоловікам дісталися як щось само собою зрозуміле (проактивність, ініціатива, домінування).

Незважаючи на те, що обидва підходи можуть формувати певні корисні навички і тактики, вони неадекватно описують організаційні реалії, з якими зіштовхуються жінки, і не можуть сприяти формуванню стійкого потенціалу до керівництва. Третій тип програми не просто враховує значущість статі, але намагається віднайти сильні сторони жіночої соціалізації. До **третього типу програм відноситься модель, яка передбачає розвиток лідерства жінок у процесі вирішення двох основних взаємопов'язаних завдань:** інтерналізація особистості лідера; розвиток підвищеного почуття мети (постановка мети на основі усвідомлених цінностей).

Побудова й інтерналізація лідерської особистості займає центральне місце в процесі становлення лідера, з погляду сучасних теорій. Інтерналізація особистості лідера забезпечує відчуття лідера в собі, також можливість бути сприйнятим іншими в якості лідера. Оскільки жінкам пропонуються чоловічі взірці лідерської особистості, які входять у суперечність зі стандартами жіночності, засвоєними в процесі ранньої соціалізації, інтерналізація моделі лідера для них є ускладненою. Коли жінка проявляється як лідер, інші підтримують її в цій активності або протидіють цьому, допомагають або перешкоджають подальшому укріпленню її в цій ролі. *Отже, потенційна лідерка накопичує досвід і формує власне відчуття лідера, а також отримує зворотний зв'язок про готовність або неготовність прийняти на себе роль лідера.* Підтвердження своєї власної точки зору в якості лідера зміцнює впевненість у собі, підвищує мотивацію до керівництва і пошуку нових можливостей для вираження лідерських якостей. У міру того, як можливості і потенціал для здійснення керівництва ростуть, зростає також ймовірність колективного схвалення від організації, наприклад, присвоєння нових керівних посад.

Ще один підхід, що враховує специфіку жіночої соціалізації і ті виклики, які очікують жінку в кар'єрі та лідерстві, належить Кілінські та Андерсон. Їхня програма розвитку лідерства для жінок має на меті допомогти молодим жінкам усвідомити свої дійсні кар'єрні орієнтації та інтереси, відкрити покликання, розвинути автономію, розширити повноваження з прийняття рішень у безпечному просторі. На їх погляд, стійкий потенціал жінок до керівництва (лідерства) може бути сформованим, якщо:

- 1) допомогти усвідомити жінкам значущість для себе лідерства в кар'єрі;
- 2) познайомити з традиційними та нетрадиційними моделями лідерства;
- 3) розвинути відчуття «Я лідер» через ідентифікацію з еталонами жіночого лідерства;
- 4) сприяти розвитку відчуття успіху, як лідера, та критичній оцінці гендерних стереотипів та упередженостей.

ЛЕКЦІЯ

для бакалаврів за темою № 8

ПСИХОЛОГІЯ ГЕНДЕРНОГО СПІЛКУВАННЯ

Навчально-виховна мета заняття:

- проаналізувати співвідношення понять: гендер і досягнення, розглянути сучасні напрями дослідження гендерних аспектів лідерства
- охарактеризувати гендерні теорії лідерства.
- виховувати у аудиторії почуття гендерної толерантності, поваги до статі, неприпустимості гендерної дискримінації та ксенофобії.

Зміст лекції:

1. Гендер у мовному вимірі
2. Гендер та вербальне спілкування
3. Гендер та невербальне спілкування

1. Гендер у мовному вимірі

Мова – це система знаків та символів, а також основний компонент культури. Конкретні слова необхідні для опису понять, які є важливими для людей. Без таких слів дуже важко думати і майже не можливо говорити про предмети, ідеї та ситуації. Мова знаходиться під впливом думки, а думка, у свою чергу, формується завдяки мові.

Мовлення – це процес користування мовою у комунікативних цілях. Якщо структурними одиницями мови є слова та речення, то у мовленнєвому спілкуванні це – висловлювання, як одиниця смислу. Мовлення набуває певного смислу і може бути зрозумілим тільки у структурі немовленнєвого контексту. *Контекстом називають обставини, в яких відбувається конкретне спілкування.* Зв'язок гендеру та мови вивчається в межах багатьох наук, що цікавляться людиною в контексті культури та суспільства (антропологія, соціологія, мовознавство, психологія).

Гендер у мовному вияві почав активно вивчатися завдяки феміністській критиці мови та феміністській лінгвістиці. Ці дослідження мали яскраво виражений ідеологічний і політичний характер: їх метою було викриття гендерної нерівності та патріархальних стереотипів, експлікація «сексизму» в мові, обґрунтування андроцентричності мовної картини світу. Феміністична лінгвістика постулювала визначальний вплив мови на сприйняття і мислення, чоловічий контроль над мовою і «відчуження» жінок від мови, «замовчування» жіночого досвіду.

Власне ім'я. У будь-якій культурі мова є силою. Боротьба за «владу імені» постійно розгортається в політиці і ЗМІ. Професіонали у цих сферах сприймають мову дуже серйозно та підбирають необхідні знаки. До мобілізації правозахисного руху щодо геїв одностатеві відносини називалися «любов'ю, яка не сміє вимовляти своє ім'я».

Під час другої хвилі фемінізму було розроблено багато нових термінів для позначення проблем, які необхідно вирішити. До прикладу, наведемо

декілька: зґвалтування, сексуальні домагання і насильство в сім'ї. В результаті іменування типів насильства стосовно жінок був виявлений масштаб цієї проблеми. Тепер ми можемо обговорювати насильство в публічній та приватній сферах, а жінки-жертви насильства можуть побачити, що їх досвід не є універсальним і інші жінки зустрічаються з подібним, разом з тим правозахисники тепер здатні лобювати встановлення юридичних визначень і кримінального переслідування.

Не тільки існування імені надає важливість досвіду, а й відсутність імені передбачає, що в досвіді немає нічого, що варто обговорювати. Тому такі «затоплені» аспекти гендерного досвіду потребують легалізації. Наприклад, до 1980 року психологи багато говорили про «материнство», але мало використовували термін «батьківство». Вважалося, що батьки мало що роблять для своїх дітей, крім того, що приносять додому регулярну зарплатню. Іншим прикладом може бути означення груп сексуальних меншин та людей з ненормативним гендером. Відносно недавніми термінами є «гей», «сексуальна орієнтація», «трансгендер». Можливість вибору імені для своєї групи (наприклад, лесбійка, а не «жіночий гомосексуаліст») дозволяє більш точно передає її сутність і сприяє самоповазі. Низка дослідників звернула увагу на те, що вживані медичні терміни можуть породжувати комплекс негативних почуттів у жінок, нехтують їх емоційний досвід. Завдяки цьому у полі зору з'явився ряд медичних термінів чи висловів, що можуть впливати на сприйняття та самопочуття жінки. У одному з досліджень зафіксовано, що різні слова, що використовуються для опису розміру тіла, дають різні реакції жінок, наприклад, слово «повна» жінка сприймається більш позитивно, ніж «з ожирінням». До таких емоціогенних слів можна віднести такі українські слова, як «старородяща», «викидень» та ін.

Феміністська критика привернула також увагу до особливої проблеми у наукових джерелах – вживання висловлювання «протилежна стать». Більш адекватними можуть бути фрази «інша стать» або «кросстать», оскільки сотні психологічних досліджень показують, що чоловіки і жінки скоріше схожі між собою, ніж різні. На додаток до винаходу нової термінології, щоб позначити та зробити явним жіночий досвід, феміністські активістки 1970-х років зосередились на реформуванні сексистських і андроцентричних аспектів використання мови.

Андроцентризм у мові. Що таке мовний андроцентризм? Це відображення у мові первинності чоловічого та другорядності жіночого, передусім через вживання слів одного роду на позначення груп осіб обох статей.

Феміністки стверджували, що чоловічий рід виключає жінок з розмови; вказує на те, що чоловіки – це «стандарт», а жінки – «інше»; і передбачає, що жінки не можуть виконувати дії, позначені складними термінами, які відносяться до категорії чоловічих занять (поліцейський, бізнесмен, менеджер, прокурор), а чоловіки – такі дії, що позначені термінами «прибиральниця», «посудомийниця». Андроцентричним вважається і вставка гендерного маркера перед загальною характеристикою сфери діяльності, наприклад, жінка-адвокат; жінка-математик, жінка-менеджер. Статистика показує, що, дійсно, жінок менше на керівних посадах та більше у малооплачуваних професіях. На такому

прикладі ми бачимо, як мова одночасно відображає та підтримує гендерну соціальну нерівність, роблячи невидимими жінок у нестереотипних для їхньої статі професіях та акцентовано виділеними у низькооплачуваних галузях.

Незалежно від наміру доповідача / автора слухачі / читачі думають про осіб чоловічої статі, коли використовуються слова чоловічого роду в текстах, і ці образи можуть вплинути на їхнє розуміння, інтерес і пам'ять. Наприклад, люди, які читають юридичні документи, написані з вживанням переважно слів чоловічого роду, вважають, що закон відноситься тільки до осіб чоловічої статі, і що жінки мають менший інтерес або схильність подати заявку на роботу, якщо реклама написана з вживанням таких іменників.

Дійсно, з одного боку **вживання фемінітивів** – директорка, секретарка, поетеса, мисткиня робить видимими жінок у цих сферах, а з іншого боку закінчення часто набувають зневажливо-зменшувального характеру, наприклад, критикеса, шефіня. Декому фемінітиви ріжуть слух, однак, це може бути наслідком простої незвичності. Адже такі слова, як учениця чи студентка, глибоко укорінилися у буденному мовленні і не викликають опору.

Мовний сексизм. *Мовний сексизм – це вираження у мовленні поглядів та переконань, які принижують та стереотипізують особу за ознакою статі чи її сексуальної орієнтації.* Сексиськими є висловлювання, що, по-перше, фіксуються на відмінностях між статями. По-друге, змальовують жінок як залежних від чоловіків. По-третє, ігнорують досягнення жінок та відмовляють їм у поведінці чи зацікавленнях, що виходять за рамки стереотипів.

Дослідники-феміністки, які використовують аналіз дискурсу і аналіз метафор у своїй роботі, згадують багато випадків, які ілюструють те, як передаються гендерні стереотипи та інші культурні переконання засобами мови. Наприклад, Емілі Мартін проаналізувала зміст підручників з біології, і виявила, що переконання вчених про гендерні ролі було чітко викладено в текстах. Мужність пов'язувалась з активністю, а жіночність із спілкуванням (наприклад, турбота, пасивність). Метафора запліднення розкривала такий порядок речей: сперматозоїди були описані, як енергетичне плавання до мети, а яйцеклітини були описані, як пасивне очікування контакту.

Мовне цькування, мовний тролінг зазвичай реалізується великою кількістю негативних термінів для позначення жіночого тіла і сексуальності, жіночого розуму, а також застосовується для негативних означень лесбіянок і геїв.

Неупереджене наукове мовлення. В Україні бракує досліджень гендерного дискурсу в наукових психологічних виданнях. Однак в американській психологічній асоціації (АПА), завдяки тиску феміністичної критики, цим питанням було приділено достатньо уваги. Починаючи з 70-х років минулого століття, розроблені рекомендації з неупередженого мовлення в наукових виданнях. Усім, хто має справу з науковим текстом, рекомендується уникати виключно чоловічого роду та частіше вдаватись до вживання фемінітивів. Бажаним є використання паралельно форми жіночого та чоловічого роду або взагалі уникання фіксації на статі, якщо це не є принциповим моментом дослідження. При оформленні результатів дослідження можна послуговуватися збірними іменниками. Наприклад, не читач, а читацьке коло, не слухач, а аудиторія. Але ще важливіше коректне використання самих

психологічних термінів «гендер», «стать», «статеві відмінності». Визнається важливим відійти від розуміння «фемінності» та «маскулінності» як біполярних конструктів, уникати в науковому мовленні гендерної поляризації та мовної генералізації («усі білявки тупі» чи «усі чоловіки зрадники»). Окремим питанням є розробка коректної та толерантної термінології для груп з нетрадиційно гендерною та сексуальною ідентичністю. Цей підхід сприяв усталенню нових термінів, які підкреслюють варіативність гендерної ідентичності та самовизначення людини щодо гендерних норм. Так, у науковому мовленні усталюються такі терміни: «сексуальна орієнтація», «сексуальна прихильність», «трансгендер» та «квір».

2. Гендер та вербальне спілкування

Бурхливий розвиток вивчення мовних аспектів гендеру було започатковано зверненням до так званого «жіночого мовлення». За декілька десятиліть, починаючи з 70-х років минулого століття, в західній психології, психолінгвістиці, соціолінгвістиці накопичилось чимало цікавих досліджень гендерної мовної (вербальної) комунікації. Дослідження об'єднувало розуміння того, що гендер виявляє себе через типові форми комунікативної поведінки. Всі «ранні» дослідження гендерних особливостей мовного спілкування Маурін МакХаг та Женіфер Хембауг розділили на чотири напрями:

- вивчення стилю жіночого мовлення як дефіцитарного;
- вивчення природи нерозуміння між статями;
- вивчення комунікативного домінування чоловіків;
- вивчення жіночої мовної культури.

Дефіцитарний стиль жіночого мовлення. Робін Лакофф актуалізувала питання про гендерні відмінності у мовленні. Її метою було зрозуміти, як використання мови може розповісти нам про нерівність між статями. Вона доводила, що жінок навчають використовувати мову таким чином, щоб вона відповідали статусу підлеглого. Її теорія ґрунтувалась на аналізі ЗМІ, саморефлексії та інтуїтивних спостереженнях. Було встановлено, що жінки використовують більше описових прикметників і менше образливих слів, ніж чоловіки; жінки використовують більше ввічливих форм та запитань; жінки використовують більше інтенсифікаторів, живих перешкод, сумнівів і гіперправильної граматики; жінки більш нерішучі щодо прямих запитів і висловлювань думок, ніж чоловіки.

*З досліджень випливає, що жіноче мовлення є **дуфіцитарним** внаслідок чоловічого домінування і виражає слабкість, невизначеність і неважливість, на відміну від **стандарту** або **нейтрального мовлення**, яким розмовляють чоловіки.* Не досліджуючи окремо мовлення чоловіків, вона припустила, що це є стандарт, а жіноче мовлення менш прийнятне. Лакофф стверджувала, що жінки не можуть легко вирішити свої проблеми, просто прийнявши стиль мовлення чоловіків. За словами Лакофф, жінка, яка говорить, як чоловік, піддається критиці за те, що вона не жіночна, а жінка, яка використовує жіночий стиль мовлення, «висміюється, як нездатна думати ясно, нездатна взяти участь у серйозному обговоренні».

Подальші дослідження підтвердили висунуті нею гіпотези щодо відмінностей. Однак було виявлено варіативність у моделях вербальної поведінки як чоловіків, так і жінок. Встановлено, що, дійсно, більшість жінок демонструє «жіночий стиль мовлення», однак він зустрічається й у чоловіків. Чоловічий спосіб мовленнєвої поведінки властивий і жінкам, які мають високий статус. З точки зору психології, важливо, що ця серія досліджень спонукала до аналізу та подолання психологічної дефіцитарності жінок, зокрема розробки програм розвитку у жінок впевненості в собі та вмінь вести переговори, проводячи свою лінію. Однак, з точки зору феміністичної критики, з якою важко не погодитися, ці дослідження, ймовірно, обслуговують стереотип відмінностей, ніж звертають увагу на варіативність у середині груп і мало аналізують контекст вияву мовленнєвих відмінностей.

Нерозуміння між статями. Другим напрямом досліджень вербального спілкування стало вивчення труднощів розуміння між статями, які часто в буденних розмовах артикуються, як «незрозуміла жіноча логіка» або «жінки з Венери, а чоловіка з Марсу». Отже, фокус на відмінностях залишається і тут, однак, у поле зору потрапляє соціолінгвістична субкультура: «чоловіча» та «жіноча». Жінки і чоловіки, залучені в розмову, розглядаються як форма крос-статевого, крос-культурного спілкування. Ці субкультури мають різні правила залучення та інтерпретації комунікації, їх вплив особливо очевидний у дитинстві.

Гендерні відмінності в мовленнєвій спрямованості у дітей, підлітків та дорослих в розмовах з одностатевими друзями були досліджені Екерт, Гудвін, Таннет та іншими. Їх аналіз базується на спостереженнях дитячих взаємодій дівчаток і хлопчиків в одностатевих групах, де вивчаються мовні стилі. Ґрунтуючись на своїх спостереженнях за взаємодією дітей в одностатевих ігрових групах, дослідники роблять висновок, що дівчатка докладають зусилля для встановлення і підтримання тісних стосунків, і, отже, їхнє спілкування засноване на рівності і співробітництві; дівчатка навчаються критикувати інших прийнятними способами й інтерпретувати повідомлення інших більш точно. З іншого боку, гра для хлопчиків підкреслює конкуренцію, хлопчики навчаються відстоювати своє домінуюче становище, завойовувати і підтримувати аудиторію та протистояти іншим. Таким чином, гендерні відмінності у використанні мови, сформовані у дитинстві, є причиною складностей у спілкуванні між дорослими різної статі.

Дослідження дорослих жінок, як то розмова з подругами, також підтвердили позицію, що розмова жінок має інтерактивний, нецілеспрямований, спільний характер, тоді як для чоловіків вона є прагматичною, індивідуалістичною, спрямованою на досягнення.

Слабким місцем комунікативного підходу є:

- по-перше, те, що новий акцент на відмінностях між жінками і чоловіками не стільки сприяє порозумінню між статями, скільки поляризує їх;
- по-друге, однобокість тлумачення соціалізації спілкування, адже діти не навчаються спілкуватися виключно в одностатевих групах, вони також набувають правил для взаємодії в сім'ї і в інших змішаних статевих контекстах; як і в інших крос-культурних групах, люди, швидше за все,

будуть коригувати і змінювати свої стилі у відповідь на дії одне одного, і більшість зможе прийняти точку зору іншого;

- по-третє, модель субкультур універсалізує досвід кількох пар і ігнорує інші фактори, такі, як раса / етнічна приналежність, соціальний клас, регіон і контекст, які також впливають на стилі і зразки;
- по-четверте, модель гомогенізує чоловіків і жінок, спрощує складні моделі спілкування, не бере до уваги закономірності нерівності і домінування в спілкуванні між статями.

Гендерні відмінності як домінування. Цей підхід є найбільш задіяним у гендерних дослідженнях. Ним стверджується, що очевидні гендерні відмінності у спілкуванні породжуються різницею у владі та статусі. Поведінка, що приписується жінці, часто є поведінкою людини, яка знаходиться у нижчому статусі. В цьому напрямі вивчалися різні індикатори гендерної нерівності:

- активність комунікатора та тривалість розмов;
- асиметричне переривання бесіди, контроль над темою розмови;
- маркування, тролінг жіночих звернень;
- використання бруталностей та сленгу у мовленні.

Тривалість розмови. Одним зі способів домінування в розмові є активність та взятий для себе час комунікатором. Існує розповсюджений стереотип, що жінки говорять більше, ніж чоловіки. Однак не все так однозначно, відмічають Джеймс, Дракич та Таннен. Їх аналіз показує, що 43% досліджень на цю тему доводять, що чоловіки говорять більше, ніж жінки; тільки в 2 з 56 досліджень жінки говорили більше, ніж чоловіки. Дослідники прийшли до висновку, що чоловіки говорили більше, ніж жінки, у задачно-орієнтованих контекстах, а жінки в особистісних. Ці результати підкреслили важливість контексту і ставлень самих виступаючих, які впливають на розмову чоловіків і жінок.

Переривання розмови та перебивання співрозмовника. Переривання визначається як порушення культурної практики виступу комунікатора. Дослідження Уест та Цимермана виявило два цікаві факти:

- 1) чоловіки перебивають частіше, ніж жінки, а жінок переривають частіше, ніж чоловіків;
- 2) жінки переривають жінок приблизно так само, як чоловіки переривають чоловіків, але жінки мало переривають чоловіків, тоді як чоловіки часто перебивали жінок.

Таким чином, вчені зробили висновок, що переривання одночасно сигналізує про різницю в статусі і є засобом підтримки та вираження влади. Проте, погодьтеся, іноді переривання може бути виразом інтересу та підтримки розмов, як це трапляється у дружньому спілкуванні. Тому важливим є зауваження Таннен, яка припустила, що асиметрична взаємодія виникає, коли один комунікатор неодноразово перебиває/перериває, а інший багаторазово поступається. Відповідно саме тоді можна говорити про домінування та контроль за розмовою.

Опір жіночим проханням. Чоловіки також можуть домінувати над жінками в розмові, частково ігноруючи або знецінюючи жіноче мовлення. Один із прикладів – коли співрозмовники чоловічої статі позначають жіноче

мовлення як «ниття». Таннен стверджувала, що маркування прохань жінок як ниття є одним із способів знецінення жіночого мовлення, що виправдовує відмову виконувати прохання. Її дослідження показують, що чоловіки не пристають на прохання жінок, щоб їх не вважали «підкаблучниками». Чоловік може бажати виконати прохання своєї партнерші, але він вважає за краще чекати, щоб його поведінка здалась поведінкою з власної ініціативи. Оскільки жінки «не розуміють» необхідність чоловіків «зберегти обличчя» і часто повторюють своє прохання, воно потім розглядається чоловіками як ниття.

Брутальність мовлення. Чи має значення гендерна відмінність у використанні вульгарних або грубих слів? Так, оскільки небажання жінок використовувати нецензурні слова обмежує їх здатність висловлювати певні почуття, особливо гнів. Ненормативна лексика, як правило, розглядається як засіб самовираження, як спосіб передачі почуття. Крім того, використання нецензурних слів може бути функціональним або ефективним у певних контекстах. Що показують дослідження? У дослідженнях виявлено, що чоловіки лаються на публіці більше, ніж жінки, та використовують більш грубе мовлення, ніж жінки, в цілому. Хоча розрив між жінками у використанні нецензурних слів звужується, чоловіки продовжують вимовляти більш образливі слова частіше, ніж жінки. Цікаво, що і жінки, і чоловіки лаються частіше в одностатевих групах, ніж у змішаних. Дослідження Шерер і Сагарін (2006) продемонстрували функціональну цінність брутальності. Вони довели, що непристойність на початку або кінці висловлювання підвищує переконливість промови. Однак в гендерному ключі маємо такий результат: чоловіки були ефективні у використанні ненормативної лексики для переконливості мовлення, в той час як жінки при такій стратегії були оцінені як порушники норми. Отже, контроль чоловіків над промовою, використання переривань і ненормативної лексики можна інтерпретувати як способи зберегти владу та підтримувати нерівність.

Словесна культура жінок. З попередніх досліджень помітно, що жіноче мовлення часто маркується негативно. У відповідь на девальвацію жіночого мовлення деякі феміністські теоретики та дослідники спробували підійти до «жіночого мовлення», як до словесної культури жінок. Такий підхід дозволяє переглянути цінність багатьох форм поведінки жінок, які традиційно були маргіналізовані і тривіалізовані «чоловічими дослідженнями». Дослідники в цьому напрямі реабілітували такі форми спілкування як: короткі відповіді (активне слухання у формі коротких підтримуючих фраз: «Невже!», «Як гарно!», «О, Боже!»), світські розмови, а також плітки.

По-перше, ці дослідження показали, що **короткі відгуки жінок на розмови чоловіків** є ознаками включеності, небайдужості та підтримки. Тоді як використання мінімальних відповідей чоловіками засвідчує, що вони не зацікавлені в промовах жінок. За словами Фішмана, жінки роблять більшу частину рутинної розмовної роботи, але не контролюють взаємодію або вигоду, оскільки чоловіки роблять це за них.

«Порожня балаканина» або **світські розмови жінок**, щодо яких можна чути багато критики та анекдотів від чоловіків. Так, жінки-менеджери з їхньою допомогою створюють корпоративний дух в організації, налагоджують взаємодію, застосовують більш «м'які» форми впливу. Керівниці застосовують

світську бесіду як засіб для створення і підтримки солідарності та колегіальності в своєму підрозділі, в той час як при взаємодії з однолітками вони не використовують цю стратегію. Отже, жінки-менеджери більшою мірою сприяють позитивній соціально-емоційній розмові, наприклад, демонстрації згоди або підтримки, ніж це роблять чоловіки. Останні тенденції в навчанні управлінню припускають, що традиційний чоловічий стиль безпосередності і авторитету не є тепер в пріоритеті.

Сучасний підхід підкреслює необхідність для менеджерів стилю, спрямованого на стосунки, а не на задачу. Реляційна практика описується як поведінка, орієнтована на потреби інших і спрямована на досягнення консенсусу і гарних робочих відносин. Реляційна практика може допомогти просунути головні цілі організації. Цей стиль міжособистісного спілкування часто розглядається як більш характерний для жінок. Отже, те, що колись було обернене проти жінок, зараз цінується на деяких робочих місцях. Більш «жіночий» менеджер може розглядатися як кращий спосіб мати справу з різними особистостями, а «ніжні» маніпуляції груповою динамікою можуть запобігати можливим збоям на робочому місці швидше і ефективніше. За іронією долі, жінки, які отримали підвищення до вищих рівнів управління, можуть потребувати навчання світським розмовам, запрошувальної риторики і непрямим запитам. Це дозволило б їм бути більш успішними на основі використання переважно «м'якого» стилю, ніж «чоловічого» або прямого.

Плітки традиційно розглядалися як пусті, а іноді і злі, розмови про справи інших, що пов'язують з жінками. Маркування розмов жінок – це один із прикладів зневаги в суспільстві до жіночих розмов. Поширеним визначенням **плітки** є *інформаційна або оцінна розмова про когось, хто не присутній в ситуації особисто, отже, про третю особу*.

Міжособистісне спілкування є одним з найбільш поширених і центральних типів соціальної взаємодії, і більше половини розмов дорослих людей стосується тих, кого немає поряд. Плітки виконують важливі соціально-психологічні функції:

- встановлення зв'язків і встановлення відносин;
- формування наших уявлень про людей та спонукання до зміни цих уявлень;
- викриття і контроль осіб, які порушують групові норми;
- підсилення групового зв'язку та близькості;
- саморозкриття;
- вияв інформаційної агресії;
- трансляція інформації з нижчих статусних рівнів в організації;
- передача скарг;
- вираження своєї фрустрації.

Дослідження пліток показує, що культурні уявлення про плітки як пусті і негативні розмови про інших жінок, як мінімум, є неточними. Крім того, плітки виконують важливі позитивні функції в стосунках, дружбі, групах, організаціях і спільнотах. У дослідженні Маккобі виявлено, що плітки передбачають саморозкриття та секретний обмін думками і є важливими для дівочої дружби.

3. Гендер та невербальне спілкування

Невербальна комунікація – взаємодія між людьми з допомогою немовлених засобів, обмін невербальними посланнями та їх інтепретація у даній ситуації.

На межі тисячоліть було проведено декілька мета-аналізів, які дозволили говорити про гендерні відмінності у невербальному спілкуванні. Відмінності стосовно невербальної поведінки виглядають таким чином:

1. Жінки частіше посміхаються, ніж чоловіки, частіше кивають, тіло більш нахилене вперед, відстань є ближчою, вони використовують більше жестів, частіше доторкаються, мають виразнішу міміку та більш точно виражають свої емоції. Їхня соціальна перцепція є більш точною, навіть при доступі лише до інформації про зовнішність.

2. Чоловіки виявляють більшу тілесну експансію (займають більше простору), говорять голосніше, роблять більше помилок у мовленні (повтори, пропуски, незавершеність думки, запинання тощо), використовують більше мовного сміття для заповнення пауз.

Чоловіки балакучіші, ніж жінки та з більшою ймовірністю перебивають партнера по спілкуванню. В гендерній взаємодії демонструють візуально своє домінування частіше, ніж жінки. Високий коефіцієнт візуального домінування означає, що людина більше дивиться на інших, коли говорить сама, ніж коли слухає. Чоловіки частіше використовують таке невербальне мовлення, яке відповідає людям з високим статусом.

Дослідження гендерних відмінностей самопрезентації у спілкуванні Г.Хлаповська з допомогою аналізу розмов на сайті знайомств виявила, що партнерські відносини приваблюють переважно жінок, а серед чоловіків прихильників традиційної та партнерської моделей поведінки приблизно порівну. Досліджено характеристики та рольові позиції жінки, які приваблюють чоловіків у рамках взаємодії на сайтах знайомств. Серед основних характеристик жіночої привабливості виявилися такі: зовнішність жінки, її статура (стрункість) та вміння стежити за собою, і, навпаки, відштовхує намагання жінки домінувати над чоловіком та повчати його. ***Чоловіки та жінки, які мають високий соціометричний статус, відкрито виражають свої переживання, але їхні емоції різні за модальністю:*** у жінок – щастя, а у чоловіків – гнів.

Встановлено, що має значення тип розв'язуваної комунікативної задачі. Наприклад, жінки мали меншу перцептивну точність у стереотипно чоловічих сферах, наприклад, оцінці продуктивності, і вищу в оцінці зовнішності. Також було виявлено, що гендерні відмінності у невербальній комунікації є доволі стабільними впродовж життя людини. За даними Хола та Картера, як жінки, так і чоловіки здатні доволі непогано на рівні буденного досвіду відображати гендерні відмінності у невербальній поведінці.

З усього зазначеного можна зробити висновок, що гендерні відмінності в невербальному спілкуванні значною мірою відповідають розповсюдженим стереотипам про роль чоловіка та жінки. Про жінок як більш соціально орієнтованих та турботливих, про чоловіків як більш орієнтованих на владу та

домінування. Жінки та чоловіки набувають багатьох форм невербальної поведінки внаслідок гендерної соціалізації. «Граючи жінку», важливо продемонструвати підтримуючу поведінку (наприклад, кивати, посміхатися) та інтерес до партнера (міміка, міжособистісна сензитивність). Роль чоловіка потребує самопросування (більше заявляти про себе голосністю, займаним простором). Лише певною мірою можна говорити про невербальну поведінку жінок як таку, що відповідає більш низькому статусу.

ЛЕКЦІЯ

для бакалаврів за темою № 9

ПСИХОЛОГІЯ ГЕНДЕРНОГО НАСИЛЬСТВА

Навчально-виховна мета заняття:

- розглянути поняття гендерного насильства та його різновиди
- проаналізувати основні чинники гендерного насильства щодо жінок
- виховувати у аудиторії почуття гендерної толерантності, поваги до статі, неприпустимості гендерної дискримінації та ксенофобії.

Зміст лекції

1. Поняття гендерного насильства
2. Різновиди гендерного насильства
3. Чинники насильства щодо жінок

1. Поняття гендерного насильства

Проблематика насильства привертає увагу вчених з кінця минулого століття і є міждисциплінарною: досліджується в річищі багатьох соціальних наук. Її актуалізацію пов'язують із загостренням конфліктів на світовій арені та усвідомленням їх невідворотних наслідків. Проблема насильства для України є особливо актуальною, оскільки ми знаходимося в стані війни. На сьогодні ми маємо сотні тисяч постраждалих як фізично, так і психологічно від військового конфлікту.

Сучасні підходи розглядають насилля здебільшого крізь призму політичного функціонування влади та у контексті лінгвістичних реалій культури. Психологічні аспекти насильства вивчалися в різних аспектах такими психологами, як Д.Левінсон, Дж.Кобрін, Д.Фінкелхорн, Д.Іванієк, К.Брон, Р.Ленг, А.Міллер та ін. Однак дотепер у вітчизняній науці не склався повноцінний термінологічний апарат у цій сфері знань. **В англomовній літературі основні узагальнюючі терміни в цій сфері – це «violence», «abuse» та «neglect».** Перше позначає крайню форму жорстокості стосовно іншого, «abuse» позначає форми насильства, що пов'язані із зловживанням людиною, використанням людини мимо її волі і нанесенням їй різноманітної шкоди (тобто образа, зневаження, картання, лайка, експлуатація, розбещення, жорстоке поводження), а «neglect» – більш приховані форми насильства: занедбання, нехтування, зневаження, ігнорування, забування, відсутність турботи.

Спектр психологічного насильства включає:

а) **активний аспект психологічного насильства** – психологічні впливи агресивного характеру (погрози, приниження, картання, зневаження, знущання, висміювання надмірні вимоги, надмірна критика, брехня, ізоляція, заборона на певну поведінку та переживання, негативне оцінювання, фрустрація основних потреб тощо), умисні дії (різною мірою усвідомлені), спрямовані використання

іншого для отримання певних вигод (психологічних, фінансових, соціальних тощо);

б) *інтерактивний аспект психологічного насильства* – характер психологічної взаємодії (на одному полюсі домінантність, непередбачуваність, афективність, а на іншому невпевненість, безпорадність та самоприниження);

в) *пасивний аспект психологічного насильства* – це психологічні ефекти впливів, названих вище (втрата довіри до себе та світу, дифузна самоідентичність, полезалежний когнітивний стиль, зовнішній локус контролю, тривожність, поступливість, комунікативна некомпетентність та відстороненість, низька самооцінка, затримка фізичного та психічного розвитку, депресія, різні форми залежності, психосоматичні розлади тощо).

Використовуючи таку диференціацію, ми можемо розглядати *насильство* як *деструктивну інтерперсональну форму взаємодії, яка обумовлює негативні зміни в особистості всіх учасників*. З одного боку, проявляється у зловживаннях та «перспітрейтеризації» (від англійського perpetrator – злочинець), а з іншого, невротизації та «віктимізації» (від англійського victim – жертва).

Отже, зазвичай використовуваний термін «**насильство**» позначає тільки крайній ступінь вияву нанесення шкоди, який пов'язаний із застосуванням фізичного насильства, тоді як насильство має широкий діапазон варіацій, різну інтенсивність та рівні прояву. З психологічного погляду, **насильство** – це не просто знищення іншого чи нанесення йому фізичної або психологічної шкоди, а особливий тип стосунків між людьми. Він характеризується тим, одна людина ставиться до іншої як до засобу задоволення власних потреб. Вона знецінює, нехтує потребами іншої людини аж до зловживання нею, тобто діє всупереч з волею людини.

Очевидно, що насильство, де і коли б воно не відбувалося (мир чи війна), не є гендерно нейтральним явищем, тому важливо відділяти його гендерний аспект та здійснювати гендерний аналіз на різних рівнях, зокрема і на психологічному. Самі гендерні стосунки потребують від дослідників пильної уваги в аспекті насильства, оскільки гендерні стосунки пронизують усі сфери нашого життя і є напруженими за природою.

Гендерне насильство вирізняється з-поміж інших форм тим, що його мішенню є людина як представник певної гендерної групи. Відповідно до такого розуміння, гендерним слід вважати насильство чоловіків стосовно як жінок, так і інших чоловіків, а також насильство жінок проти чоловіків та інших жінок.

Статистичні дані свідчать, що чоловіки частіше є агентами агресивних дій, ніж жінки, водночас, самі частіше страждають від агресії. Війни, кримінальні епізоди, вуличне хуліганство та інше забирають із життя багатьох чоловіків або травмують їх тіло та психіку. При такому широкому визначенні поняття гендерного насильства суттєво розмивається. У більш вузькому розумінні гендерне насильство ототожнюють з насильством щодо жінок. Думається, що не варто лукавити, та визнати, що насильство жінок стосовно чоловіків теж має місце, але поширене значно менше. А от *жіноча гендерна роль «пасивної» і «слабкої» статі, гендерна нерівність, нерівні можливості на ринку праці тощо роблять жінок групою, вразливішою до насильства*. При

визначенні гендерного насильства на ґрунті гендерного підходу, насамперед, має значення нерівність владних відносин між чоловіками та жінками. Важливою рисою для характеристики сутності явища гендерного насильства є відтворення системи, побудованої на домінуванні та підпорядкуванні одних груп людей іншими. Тому гендерне насильство ми можемо розуміти як механізм встановлення гендерних режимів на основі структурної гендерної нерівності.

«Традиційний» гендерний порядок та його відтворення обумовлює два типи проблем, які легітимізують агресію та насильство на підставі гендеру. **Перший тип проблем** викликаний непорушністю гендерного поділу статей, який впливає з «біології і природи». Ця установка наказує людям і їхнім тілам бути або чоловіком, або жінкою з усіма правилами щодо поведінки, бажань, цілей тощо. Тіло повинне легітимізувати нашу гендерну ідентичність, саме воно має бути тим, що підтверджує відповідність загальноприйнятим рамкам. Цим завданням слугують, наприклад, «конкурси краси», які проводяться на різних соціальних рівнях та різних установах. Ці конкурси усталюють уявлення про те, що означає бути «жінкою, в чийй ідентичності не сумніваються». Непорушні норми також торкаються поведінки чоловіка, який «має заробляти гроші для родини», «бути головним», «сильним» або жінки, яка має «в усьому підтримувати чоловіка», «турбуватися», «толерувати» та інше. **Тож «непорушність» традиційних норм провокує агресію до людей, котрі не вписуються в межі нормативної моделі.** Наприклад, такий гендерний неформат, як трансгендерні люди, постійно стикається з негативним ставленням до себе в соціумі і різними варіантами насильства.

Другий тип проблем викликаний наявністю гендерних ієрархій «домінування-підпорядкування». Це означає, що насильство по відношенню до жінок, що порушують гендерну установку підпорядкування, соціально легітимізується і не засуджується, до того ж вина покладається, в першу чергу, на жінку. Хворобливе прагнення чоловіків відповідати штучному еталону мужності, демонстрація гіпермаскулінності породжують нові форми «ринкової маскулінності», в основі яких лежить феномен насильства: торгівля жінками, проституція, порнографія тощо.

Отже, гендерне насильство невіддільне від нормативного тиску гендерних очікувань та ієрархічної організації стосунків між жінкою та чоловіком. Кожен з нас привчається жити за гендерними нормами та оцінювати поведінку інших за відповідністю до них, як наслідок, ми самі стаємо елементом соціального контролю і тиску.

2. Різновиди гендерного насильства

Для розуміння виявів гендерного насильства важлива орієнтація в його різновидах. У психологічній літературі насильство класифікується за декількома параметрами:

- явне чи приховане – у залежності від стратегії поведінки кривдника (гендерне насильство переважно набуває прихованих форм «приватного» насильства, є непомітним для загалу);

- таке, що відбувається тепер або є фактом минулого (оскільки факт насильства жінками часто замовчується, то психологи мають справу з ним як фактом минулого, який знижує якість життя жінки у теперішньому);
- одиничне чи множинне, що триває роками (зазвичай гендерне насильство є тривалим, оскільки вплетене в певний характер стосунків);
- за місцем спричинення насильства та оточенням: дома з боку родичів, на роботі з боку колег чи керівника, на вулиці – з боку незнайомих.
- за соціальним статусом постраждалих: насильство над дітьми, жінками, літніми людьми, як найбільш незахищеними групами.

Найбільшого поширення набула емпірична класифікація форм насильства, згідно з якою варто виокремлювати фізичне, сексуальне та психологічне насильство.

Фізичне насильство – умисне маніпулювання тілом людини як об’єктом, що призводить до фізичних пошкоджень різної тяжкості. До фізичного насильства відносяться не лише вбивство, побої, але й обмеження у сні, їжі, змушення до вживання алкоголю та наркотиків. В Україні правоохоронці найбільшою мірою ідентифікують саме фізичне насильство. Згідно з опитуванням громадської думки «Права людини в Україні» 2009 – 2010, 21 % українців стикалися з фізичним насильством (побиття, замикання, зв’язування, примушування стояти нерухомо).

Сексуальне насильство – умисне маніпулювання тілом людини як сексуальним об’єктом, змушення до сексуальних дій з метою отримання сексуального задоволення або іншої вигоди. До сексуального насильства відноситься не лише сексуальне розбещення (дотики, маніпулювання статевими органами, статевий акт), але й утягування до порнобізнесу та проституції. Особлива увага звертається правоохоронцями, психологами, соціальними працівниками на сексуальне насильство щодо жінок з боку інтимного партнера, оскільки таке насильство потрапляє у зону невидимого насильства.

Психологічне насильство (поведінкове, інтелектуальне, емоційне тощо) – умисне маніпулювання людиною як об’єктом, ігнорування її суб’єктивних характеристик (свободи, достоїнства, прав тощо), що руйнує стосунки прихильності між людьми, або, навпаки, таке що фіксує ці стосунки і призводить до різних деформацій та порушень психічного (поведінкового, інтелектуального, емоційного, вольового, комунікативного та особистісного) розвитку.

Жертва гендерного насильства часто страждає від декількох форм насильства водночас. Наприклад, жінки-жертви сексуального насильства часто переживають разом фізичне насильство (побої, голодування тощо) та психологічне (погрози вбити, покалічити, висміювання). Співвідношення даних форм насильства може бути наступним: за своїм обсягом поняття «сексуальне насильство» менше, ніж «фізичне насильство», поняття «фізичне насильство» менше, ніж поняття «психологічне насильство». Саме психологічне насильство руйнує «межі Я» жінки, формує залежну особистісну організацію і, як наслідок, створює психологічний базис «перцептивної» готовності жінки до інших форм зловживань нею, зокрема фізичного та сексуального насильства.

Отже, розгляд генези даних форм насильства показує, що «ядром» насильства щодо жінок є психологічне насильство, на основі якого виникають фізичне та сексуальне насильство.

Найпоширенішими видами гендерного насильства у світі вважаються зґвалтування, домашнє насильство, проституція, секс-торгівля, сексуальні домагання.

Існують також приклади гендерного насильства, які пояснюються культурою, традиціями і звичаями, наприклад, ранні або дитячі (часто примусові) шлюби, обрізання жіночих статевих органів, убивство честі.

Певні типи гендерного насильства можуть бути як з боку партнера, так і з боку держави, як-от примусовий аборт чи примусова стерилізація. Статистика служб екстреної допомоги свідчить, що у 80% випадків звернень жінок йде мова про домашнє насильство (domestic violence) або, мовою українського законодавства, насильство в сім'ї. Оскільки воно реалізується у приватному просторі, його погано розпізнають та карають органи правосуддя, через це воно є складним для протидії.

Офіційні дані щодо домашнього насильства в Україні

- Впродовж року до органів правопорядку звертається близько 165 тис жінок (реальна кількість жертв домашнього насильства, за оцінками, вп'ятеро більша).
- Майже 70% жінок піддаються різним формам знущань і принижень.
- Щороку в Україні від побоїв чоловіків гине 1,5 тис жінок.
- Щороку свідками і жертвами домашнього насильства стають 3 млн. дітей.
- Діти скривджених матерів у шість разів частіше намагаються накласти на себе руки. 50% з них схильні до зловживань наркотиками і алкоголем.
- Майже 100% матерів, які зазнали насильства, народили хворих дітей (переважно з неврозами, заїканням, енурезами, церебральним паралічем, порушенням психіки).
- Домашнє насильство в Україні – причина 100 тис днів госпіталізації, 30 тис звернень до відділів травматології, 40 тис викликів лікарів.
- 23% тяжких насильницьких злочинів відбуваються в родинах.

Законодавча база боротьби з насильством щодо жінок

Гендерне насильство є грубим порушенням прав людини. На протидію йому спрямовано багато міжнародних документів: **Конвенція Ради Європи про запобігання насильству стосовно жінок і домашньому насильству та боротьбу з цими явищами, або Стамбульська конвенція** (2011);

Декларація ООН про викорінення насильства проти жінок (1993);

Конвенція ООН про ліквідацію всіх форм дискримінації щодо жінок (1979 р.) та інші.

У багатьох випадках гендерне насильство є порушенням українського законодавства, може кваліфікуватись як адміністративне правопорушення або кримінальний злочин. На протидію гендерному насильству спрямовані такі Закони України: **«Про запобігання та протидію домашньому насильству»** (2018), **«Про попередження насильства в сім'ї»** (2001), **«Про забезпечення**

рівних прав та можливостей жінок і чоловіків», окремі статті Кримінального кодексу України та Кодексу про адміністративні правопорушення України.

За останнє десятиліття проблематика насильства по відношенню до жінок, зокрема домашнього насильства, стала більш озвученою в Україні. Важлива роль в означених процесах належить інформаційно-просвітницькій роботі. З метою висвітлення проблеми гендерного насильства як порушення прав людини, поглиблення розуміння та обізнаності стосовно всіх форм насильства, створення простору, вільного від гендерного насильства, щорічно з 25 листопада по 10 грудня проводиться Всесвітня кампанія «16 днів проти гендерного насильства».

Найбільшою проблемою залишається те, що домашнє насильство серед широкого загалу все ще бачиться «надуманим» і вимагає доказів його існування. При цьому кожен аргумент впирається в логіку «жінка сама спровокувала». Поєднуючись з відсутністю дієвих правових механізмів, установками на «традиційні цінності», дана проблема знаходиться тільки на початку свого вирішення.

Чинники насильства щодо жінок

3. . Чинники насильства щодо жінок

У психологічній науці існує **декілька моделей насильства:**

- **соціальні моделі** (пояснюють насильство зовнішніми чинниками та умовами, як то соціально-економічні, правові, культуральні, освітні тощо);
- **психосоціальні моделі**, що намагаються інтегрувати психологічні та соціальні чинники; у даних моделях чинники насильства поділяються на структурні (структура переваг та цінностей малої групи, ієрархія влади, наявність підструктур та проникність меж), ситуативні та комунікативні;
- **патопсихологічна модель**, що центрована на схильності до насильства певної групи людей (патологічні патерни поведінки, акцентуації та психопатії характеру тощо).

Феміністичний та неофеміністичний підходи акцентуються на структурному рівні детермінації насильства, іншими словами, соціальнокультурних чинниках. Проблема насильства щодо жінок пов'язується переважно з дослідженнями патріархального типу культури, культури сексуального насильства та культури насильства в цілому.

Психологічний аналіз патріархату, проведений О. Даниловою, приводить її до визначення насильства як практики соціального нормування, інформаційного тиску і примусу з метою збереження влади і контролю. Завдяки цим практикам патріархальна ідеологія продовжує себе і виявляється через розповсюдженість випадків дискримінації за гендерною ознакою. Укорінені в суспільній свідомості установки щодо непорушності гендерних ієрархій, а також табу на будь-які варіації щодо гендерної ідентичності обумовлюють інтолерантність до жінок та чоловіків, які відхиляються у своїх тілесних формах («товста», «хлюпик» та ін.) та поведінці від норми гендеру («стара діва», «лузер»), а також до представників ЛГБТ спільнот. Те ж походження має

прагнення чоловіків закріпити свою першість, ствердити свою силу, проявити гіпермаскулінність через вияви насильства.

Отже, насильство стосовно жінок стає лише одним із елементів «триади чоловічого насильства» – насильство чоловіків щодо жінок, чоловіків щодо чоловіків та щодо себе.

Ще одним аспектом пояснення соціальної детермінації насильства щодо жінок є дослідження культури зґвалтування. У фемінізмі культура зґвалтування визначається найважливішою причиною гендерно забарвленого насильства. Термін «культура зґвалтування» з'явився у 1970-х роках, зокрема, його використано в назві документального фільму 1975 року про зґвалтування у в'язницях як частину ширшого контексту.

Концепція культури зґвалтування розглядає сексуальне насильство як частину великої культури, яка нормалізує і раціоналізує насильство. Йдеться про зняття відповідальності з того, хто вчинив акт насильства, та перекладання її на жертву. Культура зґвалтування будується на ієрархії, де чоловік посідає вище місце, а секс є способом домінувати, встановлювати і стверджувати свою владу.

Секс як спосіб утвердити владу проявляється у різних формах: зґвалтуваннях на війні, проституції, в'язничних зґвалтуваннях. Зґвалтування стає інструментом завойовницьких воєн – як колективна дія, що утверджує власну владу і приналежність до категорії «справжніх чоловіків».

Важлива частина культури зґвалтування, що утверджує як норму зведення жінки до предмета, – це об'єктивація жіночого тіла у рекламі. Об'єктивація українською може перекладатися як «опредметнення».

Об'єктивація – процес опредметнення жінок, зведення її до картинки, до абстрактного образу, штучно наділеного характеристиками, які відповідають інтересам чоловіків. Наприклад, «усі жінки люблять секс», «усі жінки люблять сильну руку», «жінкам подобається бути спокушеними», «жінкам подобається нічого не вирішувати», «усі жінки хочуть бути красунями з ідеальними пропорціями і рисами обличчя». Часто тіло зображується частинами (сідниці, губи, тіло, голова якого виходить за межі кадру), ми не бачимо жінку як особистість. **Часто в сексистській рекламі є елементи домінування й підкорення, а то й відкрите насильство чоловіка над жінкою.** Один із варіантів сексистської реклами – пін-ап, що є явищем попкультури, плактний жанр, у якому жінку зображують напівоголеною, у сексуалізованих позах. Метою жанру є чоловіче сексуальне і психологічне задоволення.

Згідно з теорією об'єктивації, високий рівень опредметнення жінок у культурі може призводити до самооб'єктивації, і впливати на сприйняття жінкою свого тіла. Жінку-об'єкт характеризує особливе ставлення до себе, як до ресурсу для розваги, задоволення потреб інших, зокрема сексуальних. Їм властива недостатня поінформованість про стан свого тіла, гіпертрофована увага до зовнішності, стурбованість, пов'язана з безпекою, соромливість щодо свого тіла.

Наслідком культури зґвалтування є уявлення про те, що жіноча сексуальність «провокує» сексуальну агресію і жінка відповідальна за сексуальну поведінку чоловіка щодо неї. Жіноче тіло стає предметом, який не належить жінці як особистості, а секс – це щось, що є у жінки, і вона може це

дати, а якщо не дає, – можна взяти самому. Культура зґвалтування проникає в різні верстви населення і почасти відбивається на системі політичних поглядів.

Загально прийнятим стає те, що жінка має нести відповідальність за можливу сексуальну агресію щодо неї, має стежити, куди і з ким вона ходить, як одягається, що вживає. Під зґвалтуванням при цьому мають на увазі лише насильство стороннім чоловіком, а зґвалтування, яке вчинили знайомий, партнер, старший член родини та інші, залишаються невидимими. Так чоловіки ніби поділяються на дві категорії: «вуличного нападника» та того, котрий «має право».

Жінки теж поділяються на дві категорії – «порядні» і «непорядні». Остання група – це секс-працівниці, щодо яких проблема сексуального насильства не розглядається взагалі.

Культура зґвалтування відбивається у світогляді правоохоронців та медичних працівників, обумовлює їх упередженість щодо жінок-жертв насильства. Часто судовий процес відбувається з епізодами публічного приниження гідності жінки, ігноруються різні типи реагування жертви (зокрема «ступор»), а також проблеми із відтворенням ситуації насильства («все вигадує»). Таке нехтування, у свою чергу, мотивує жінок замовчувати, приховувати інциденти, відтак до статистики потрапляє лише частина випадків насильства.

Зі сказаного можна зробити **висновок**, що культура зґвалтування є виявом загальної культури насильства. У культурі насильства існує специфічне ставлення до жертви й агресора незалежно від різновиду насильства, у ній роль і відповідальність жертви перебільшується, а роль і відповідальність агресора недооцінюється. Гендерне насильство в таких суспільства знижує статус жінок, спонукає їх турбуватися про безпеку, необхідність захисту.

Сексистські анекдоти, традиційні гендерні ролі, упередженість щодо зґвалтування, порнографія, ЗМІ, що підсилюють стереотипи щодо чоловіків, як сексуальних та агресивних, а жінок як сексуальних об'єктів та залежних, – усі ці соціальні умови є в полі зору дослідників.

Узагальнюючи аналіз впливу соціальних та культурних умов, які сприяють поширенню насильства щодо жінок, виділимо **основні чинники ризику** в українських реаліях:

1. Відсутність у суспільній свідомості чіткої оцінки психологічного насильства щодо жінок: приниження, тролінгу, цькування.

2. Демонстрація насильства у засобах масової інформації, об'єктивація жінок у рекламі.

3. Права громадян на недоторканність приватного життя, особисту та сімейну таємницю, що закріплені у Конституції, які не дозволяють своєчасно виявити факт насильства та здійснити втручання.

4. Відсутність ефективної превентивної політики держави.

5. Недостатнє розуміння суспільством насильства щодо жінок як соціальної проблеми

6. Низька правова грамотність населення.

7. Погана поінформованість жінок про свої права.

8. Недосконалість законодавчої бази.

ЛЕКЦІЯ
для бакалаврів за темою № 10
ГЕНДЕРНЕ НАСИЛЬСТВО В УМОВАХ ВОЄННОГО СТАНУ.
ПСИХОЛОГІЧНА ДОПОМОГА ПОСТРАЖДАЛИМ ВІД ГЕНДЕРНО
ЗУМОВЛЕНОГО НАСИЛЬСТВА

Навчально-виховна мета заняття:

- розглянути поняття гендерного насильства та його різновиди
- проаналізувати основні чинники гендерного насильства щодо жінок
- виховувати у аудиторії почуття гендерної толерантності, поваги до статі, неприпустимості гендерної дискримінації та ксенофобії.

Зміст лекції

1. Гендерне насильство в умовах воєнного стану. Групи найбільшого ризику.
2. Ідентифікація випадків гендерно зумовленого насильства
3. Наслідки насильства щодо жінок та їх психологічна корекція

1.Гендерне насильство в умовах воєнного стану. Групи найбільшого ризику.

Війна та конфлікти по-різному впливають на жінок, чоловіків, хлопців і дівчат. Вони можуть відрізнятися за причиною та масштабом, але наслідки для жінок у всьому світі схожі. Негативний вплив конфлікту на гендерні відносини, зокрема на жінок, є широко визнаним. Нинішня війна в Україні також показала, що жінки та дівчата більше страждають від насильства у порівнянні з іншими групами населення, як у короткостроковій, так і в довгостроковій перспективі.

Жінки та дівчата страждають не лише від безпосередніх наслідків війни та конфліктів, але й від їх побічних наслідків.

Під час війни жінки беруть на себе всі ризики та відповідальність за порятунок своїх дітей і сімей, і змушені залишати свої домівки, позбавляючи їх від мережі підтримки. За даними УВКБ ООН, Агентства ООН у справах біженців, понад половину з 80 мільйонів переміщених осіб на планеті становлять жінки та діти, що підвищує ризик гендерно зумовленого насильства, у тому числі сексуального насильства. Дані ООН показують, що принаймні кожна п'ята жінка-біженка у складних гуманітарних умовах зазнала сексуального насильства; однак реальні цифри, швидше за все, вищі, оскільки дані про сексуальне та гендерно-зумовлене насильство в гуманітарному контексті залишаються заниженими. В умовах конфлікту жінки часто долають великі відстані за їжею, водою, дровами та медичною допомогою, щоб подбати про свої сім'ї, що збільшує ризики нападів, сексуального насильства чи поранень від наземних мін.

Гендерно-зумовлене насильство та війна, безсумнівно, взаємопов'язані, коли жінки та діти зазнають фізичного, сексуального, словесного та психологічного насильства під час конфлікту. За даними УВКБ ООН, у 2020 році 87% жінок в Афганістані зазнали принаймні однієї форми ГЗН, а 62%

зазнали психологічного, фізичного та сексуального насильства. Під час конфлікту, коли офіційні медичні та психосоціальні служби часто серйозно скомпрометовані, а системи громадської підтримки слабкі, наслідки насильства можуть бути ще більш руйнівними для жінок. Згвалтування та сексуальне насильство щодо жінок також визнано військовою тактикою та зброєю війни.

Підвищена вразливість жінок і дітей: оскільки чоловіки воюють далеко, часто гинуть або зникають під час конфліктів, жінки залишаються єдиними відповідальними особами, які піклуються про домашнє господарство, заробляють на існування, ведуть активну діяльність поза домом і виконують нові ролі, щоб вижити. Вони борються за роботу та гроші, що призводить до внутрішньої та зовнішньої міграції, де жінки, як правило, виконують роботу в неформальному секторі без будь-якого соціального захисту, що робить їх ще більш уразливими. Це також збільшує ризики торгівлі людьми. Крім того, це завдає шкоди дітям, які залишилися без належного піклування батьків, що впливає на їхню успішність у школі та психологічний стан.

Зв'язок між конфліктом і торгівлею людьми: люди, які намагаються втекти із зони бойових дій і залишають свої домівки, є надзвичайно вразливими та можуть зазнавати набагато більшому ризику торгівлі людьми. Ті, чий посвідчення особи та проїзні документи були залишені в зонах конфлікту або були конфісковані та втрачені під час подорожі в переповненому транспорті чи перебування в пунктах колективного утримання/таборах для біженців, можуть дуже легко стати постраждалими від торгівлі людьми. Біженці та переміщені особи ризикують бути підданими примусовій праці та примусовій проституції, торгівлі органами, тощо.

Крім того, бути жінкою чи дівчиною – означає бути пов'язаними з іншими факторами ризику, такими як вік, інвалідність, гендерна ідентичність, сексуальна орієнтація та етнічна приналежність, коли ризик зазнати насилля та ступінь вразливості можуть бути ще вищими.

Бути дівчиною-підлітком або дитиною підвищує ризик насильства під час криз, таких як збройний конфлікт. Через свій вік і стать дівчата можуть бути постраждалими від експлуатації, переслідувань і жорстокого поводження з боку членів родини, військових, озброєних груп, поліції, миротворчих сил і працівників гуманітарної допомоги.

Жінки похилого віку також можуть зіштовхнутися з підвищеним ризиком насильства під час конфліктів чи кризових ситуацій. Окрім віку, недостатньої рухливості та слабкого здоров'я, вони можуть зіштовхнутися з: вищим ризиком бідності: через непрацездатність або порушення схем пенсійних виплат. Потребою в охороні здоров'я та харчуванні: оскільки надання медичних та соціальних послуг порушене, вони можуть отримувати другорядну увагу в порівнянні з молодими людьми. Бути самотніми та незахищеними.

Дівчата та жінки з інвалідністю також зіштовхуються з підвищеним ризиком насильства під час війни та конфліктів. За оцінками Всесвітньої організації охорони здоров'я, 15% будь-якого населення складають люди з обмеженими можливостями. За оцінками, 12,4 мільйони з 82,4 мільйона людей, які були вимушено переміщені в усьому світі на кінець 2020 року, були людьми з інвалідністю. Сам конфлікт може призвести до того, що більше жінок

отримують психічні та фізичні вади через стрес і травму, пов'язану з війною, звірства, з якими вони стикаються, або внаслідок мін, вогнепальних поранень, пожеж і бомбових атак.

Конфлікти часто загострюють існуючі проблеми жінок з інвалідністю, які можуть не мати доступу до підтримки громади чи сім'ї, освіти чи охорони здоров'я, на які вони могли покладатися до війни.

Збройний конфлікт сильно впливає на права та безпеку лесбіянок, геїв, бісексуалів, трансгендерів та інтерсексуалів (ЛГБТІ+). Під час збройного конфлікту ЛГБТІ+ люди часто є найменш захищеними з усіх груп і «зіштовхуються з додатковими небезпеками, створеними насильницьким середовищем і порушенням закону та порядку». За даними УВКБ ООН, ЛГБТІ+ особи зіштовхуються з: «дискримінацією, переслідуваннями, жорстоким поводженням, залякуванням, фізичним, емоційним і сексуальним насильством, включаючи вбивства, зґвалтування, тортури, а також психіатричну та психологічну так звану «конверсійну терапію».

Жінки і дівчата страждають від конфліктів, пов'язаних із сексуальним насильством у більшій кількості, ніж чоловіки і хлопчики. Проте чоловіки і хлопці також є жертвами сексуального насильства, пов'язаного з конфліктами. Крім того, раніше існуючі моделі насильства і дискримінації можуть збільшити вразливість до конфліктів, пов'язаних із сексуальним насильством. Слід визнати, що всі жертви можуть відчувати серйозні страждання і психічну та фізичну шкоду, пов'язану зі стигмою. Це впливає на їхнє життя, життя сімей та громад.

Національний план дій з виконання резолюції 1325 «Жінки, мир, безпека» відповідно до змін внесених розпорядженням Кабінету Міністрів України № 1150-р від 16 грудня 2022 р., аналізуючи ситуацію, яка склалась в Україні після 24 лютого 2022 року, констатує вплив військового конфлікту на зростання гендерно зумовленого насильства.

Варто відзначити, що на всіх територіях України, звільнених Збройними Силами у 2022 – 2023 рр., зокрема, у Херсонській, Харківській, Чернігівській, Сумській, Запорізькій, Київській, Донецькій, Луганській областях, фіксуються численні випадки вчинення військовими російської федерації сексуального насильства, пов'язаного з конфліктом, найпоширенішою формою якого стало зґвалтування, в тому числі групове.

2. Ідентифікація випадків гендерно-зумовленого насильства

Будь-яка особа, яка постраждала від гендерно зумовленого насильства, зазнає багатьох негативних наслідків. Для забезпечення вчасного виявлення та ідентифікації особи, яка постраждала від гендерно зумовленого насильства, необхідно не лише розуміти зміст поняття насильства, вчиненого за гендерною приналежністю, а також уміти розрізняти ознаки такого насильства.

Основними ознаками (*але не вичерпними*), за якими можна ідентифікувати особу, яка постраждала від насильства, є такі:

Ознаки фізичного насильства:

- ушкодження кісток або м'яких тканин, різного типу травми, забиття, гематоми;

- рани на голові чи обличчі;
- вибиті, або зламані зуби;
- зламана, або зміщена щелепа;
- синці на тілі та під очима;
- ушкодження барабанних перетинок;
- сліди від укусів;
- нетипові опіки (*сигаретою, гарячими предметами, кислотами тощо*);
- викидні, мертвонароджені діти, передчасні пологи.

Ознаки сексуального насильства:

- ушкодження на животі, грудях, в ділянці статевих органів, у тому числі в період вагітності;

- запальні процеси статевих органів та хвороби, що передаються статевим шляхом;

- вагінальні або ректальні місця мають сліди від ударів або розриви;

- *почуття*: спустошеності, провини, внутрішньої та фізичної забрудненості, ізоляції, безнадійності створення близьких стосунків із чоловіком;

- страх переслідувань, стигматизації та реакції оточуючих;

- самотигматизація; закритість; депресія; безпорадність;

- невпевненість у своїх рішеннях;

- втрата довіри до людей (у тому числі до близьких, які допомагають і не докоряють);

- відчуття психологічного зламу, злам самооцінки, втрата віри в себе та можливості щось змінити.

Ознаки психологічного насильства:

- депресія;

- низька самооцінка, замкнутість;

- недоглянута зовнішність;

- анорексія або булемія;

- вживання алкоголю або наркотиків;

- безсоння;

- психосоматичні хвороби;

- напади тривоги;

- нерішуча поведінка;

- уникнення погляду при спілкуванні;

- перманентний стресоподібний стан, фобії, фрустрації, психо-емоційні розлади, неврози тощо;

- автоагресивна поведінка: спроби самогубства, членоушкодження, вживання алкоголю або наркотиків з метою свідомого завдання собі шкоди (або ж відходу від проблем);

- нав'язливі страхи;

- відчуженість, або ворожість у ставленні до дітей.

Ознаки економічного насильства:

- злиденне існування та недоїдання, за наявності реальних прибутків родини;
- неможливість розпоряджатися сімейним бюджетом та власними коштами;
- робота на посаді/ робочому місці, обраному під тиском чоловіка;
- робота, зумовлена необхідністю утримувати чоловіка, який водночас контролює (відбирає) всі фінанси в родині;
- одяг, взуття, що не відповідають сезону та погоді;
- дуже старе вбрання;
- нестача у вазі.

Зважаючи на те, що постраждалі особи можуть піддаватись різним проявам насильства, при виявленні вказаних ознак слід враховувати, що деякі з них можуть свідчити про декілька видів насильства, яке вчинялось по відношенню до постраждалої особи.

Необхідно також пам'ятати, що реакції постраждалих на насильницькі дії є суто індивідуальними, адже кожна особа, яка стає об'єктом насильства, наражається на різні ризики для здоров'я, а через поєднання фізичних і психологічних ризиків для здоров'я часто важко розрізнити біль і хвороби, викликані фізичними ушкодженнями, від тих що спричинені психологічними стражданнями.

Крім того, потрібно враховувати, що деякі з ознак (*ушкодження, синці, викидні, передчасні пологи, запальні процеси статевих органів, невпевненість у своїх рішеннях, одяг, взуття, що не відповідають сезону та погоді, нестача у вазі тощо*) не обов'язково є наслідком насильства, вчиненого по відношенню до людини, і ідентифікувати його може виключно судово-медичний експерт. Зокрема це стосується фізичного та сексуального насильства.

Отже, для ідентифікації особи, яка постраждала від гендерно-зумовленого насильства, потрібно не лише вміти розрізнити ознаки різних видів насильства, але й розуміти причини відповідного стану такої особи.

Шкода, що наноситься вчиненням такого насильства, негативно позначається як на фізичному, так і на психічному здоров'ю постраждалих осіб та може навіть призвести до каліцтва чи летальних випадків (як через тілесні ушкодження, наслідки яких не сумісні з життям, так і внаслідок суїцидів осіб, які постраждали від насильства). Оскільки в період воєнного стану, ситуація продовжує погіршуватися на тимчасово окупованих територіях, кількість випадків гендерно-зумовленого насильства постійно зростає.

3. Наслідки насильства щодо жінок та їх психологічна корекція

Незалежно від того, що спричинило насильство та форми його вияву, воно накладає відбиток у вигляді близьких та віддалених наслідків.

До найближчих наслідків відносяться: фізичні травми, місцеві пошкодження, а також нудота, головні болі, крововилив у очні яблука, втрата свідомості, симптоми, що характерні для синдрому струсу. До найближчих наслідків насильства відносяться також гострі психічні порушення у відповідь на будь-які агресивні дії. Ці реакції можуть виявлятися у вигляді збудження,

прагнення кудись бігти, сховатися або у вигляді загальмованості, зовнішньої байдужості. Однак в обох випадках жінка переживає сильний страх, тривогу та гнів, можлива важка депресія з почуттям власної неповноцінності.

Серед віддалених наслідків насильства виокремлюють різні соматичні захворювання, особистісні та емоційні порушення, соціальні наслідки.

Соматична патологія. Наслідком насильства можуть бути специфічні для конкретного насильства захворювання (фізичне – пошкодження органів та систем, сексуальне – захворювання, що передаються статевим шляхом), а також психосоматичні розлади, що залежать від форми вчиненого насильства (ожиріння, різка втрата ваги, алергійні захворювання, несимптоматичні болі, заїкання тощо).

Емоційні реакції на насильство можуть бути наступними:

1. почуття провини за постійне насильство;
2. почуття відповідальності за скоєне насильство;
3. переживання втрати;
4. амбівалентність почуттів;
5. страх бути покинутим;
6. потреба у надмірній увазі.
7. страх тілесних ушкоджень;
8. сором насильства;
9. страх за майбутнє.

Особистісні зміни внаслідок насильства та нехтування також різноманітні. *Найбільш універсальною особистісною реакцією* на будь-яке насильство є *низька самооцінка жінок*, що сприяє закріпленню психологічних порушень. Такі жінки переконані, що вони гірші за інших і не заслуговують на повагу та гарне ставлення. Тому більшість із них навіть не протидіють насильству над собою саме із бажання хоч в чомусь бути потрібними. Часто жертви насильства страждають депресіями та відрізняються аутоагресивною поведінкою. Також усім жертвам насильства властивий низький самоконтроль та порушення соціальної поведінки. Жертвам фізичного насильства більше властива агресивність, руйнівна поведінка на роботі та вдома.

Найтяжчим наслідком насильства є компульсивне повторне переживання травматичних подій – несвідомий пошук та потрапляння у ситуації, що подібні до первинного травматичного досвіду. У психологічній літературі описаний **феномен «ревіктимізації»** – схильності травмованих індивідів потрапляти у ситуації, де вони стають жертвами. Проте, при повторному переживанні травми суб'єкт може виступати не лише в ролі жертви, але і в ролі агресора. Наприклад, дівчата, що стали жертвами сексуального насильства, займаються проституцією, жінки, що були жертвами фізичного насильства, самі стають прихильниками жорсткого виховання власних дітей.

Соціальні наслідки насильства виявляються у нанесенні шкоди для самої жінки та суспільства в цілому. Жінки, що пережили насильство, мають труднощі з соціалізацією: у них порушені зв'язки з оточенням, вони можуть шукати вирішення своїх проблем в асоціальному середовищі. Це нерідко пов'язане з їх кримінальною поведінкою, алкогольною та наркотичною залежністю, проституцією та сексуальними девіаціями.

Суспільні втрати внаслідок насильства – це втрата життя в результаті вбивств жінок або їх самогубств, втрата виробничого потенціалу (втрата здоров'я та криміналізація жертв та агресорів) та виховних ресурсів сімей. І насамкінець – це відтворення жорстокості у суспільстві, оскільки внаслідок вище описаного феномену «повторного переживання травмуючих подій» жертви в минулому самі часто стають насильниками стосовно слабших.

Отже, насильство має широкий спектр близьких та віддалених наслідків, які фіксуються на соматичному, психоемоційному, когнітивному, особистісному та поведінковому рівні, і відбиваються на сьогоденні та майбутньому жінки, її життєвому сценарії, характері взаємин. Саме тому більшість жінок-жертв потребують спеціальної психологічної допомоги, навіть якщо ситуації насильства залишилися в минулому.

Практично всі жінки, якими зловживали чи нехтували чоловіки, пережили психологічну травму, що залишає слід у вигляді особистісних, емоційних та поведінкових особливостей, які негативно впливають на їх особистісне життя. *Суб'єктивна сила потрясіння внаслідок скоєного насильства є виключно індивідуальною реакцією на травматичну подію, пов'язану, насамперед, із тим, що руйнується довіра до людей.*

Травма (травматичний стрес) – це особливе інтенсивне переживання, що потрясає душу, результат особливої взаємодії людини з ситуацією, яка її оточує. Це нормальна реакція на ненормальні обставини, стан, що виникає у людини, яка пережила подію, що виходить за межі звичайного людського досвіду (травматичну ситуацію) і потребує екстраординарних зусиль для опанування наслідками – загроза власному життю, загроза фізичному здоров'ю, загроза цілісності образу «Я».

Травматична ситуація може бути одноразовою або повторюваною (постійні приниження, побиття чи гвалтування). Психологічна реакція на травму проходить три самостійні фази:

- фаза психологічного шоку (пригнічення активності, порушення орієнтації в оточенні, дезорганізація діяльності; заперечення того, що відбулося);
- фаза емоційного відреагування на подію та її наслідки (страх, тривога, гнів, плач тощо);
- фаза адаптації до нових обставин існування.

Якщо процес нормального реагування порушується, відбувається фіксація на травмі і наступний перехід до постстресового стану у хронічну форму – **посттравматичний стресовий розлад (ПТСР)**. ПТСР відноситься до групи тривожних розладів, він внесений до міжнародного класифікатора нервово-психічних та поведінкових розладів МКБ10.

Посттравматичний стресовий розлад – це один із можливих наслідків переживання травматичного стресу, що є непсихотичною, відстроченою або затяжною реакцією людини на травматичний стрес, властивий приблизно половині жертв насильства.

Залежно від рівня укоріненості травми симптоматика ПТСР може виявлятися через: повторюване переживання травми, постійне уникання стимулів, що нагадують про травму, нездатність пригадати про важливі аспекти травми, блокування емоційних реакцій, відчуженість від інших людей,

звуження життєвої перспективи, підвищений рівень настороженості, труднощі зі сном, фізіологічні реакції на ситуації, які відображають травму, дезадаптація у різних сферах життєдіяльності.

Специфічною особливістю сімейного насильства, як глибоко травматичної ситуації, по-перше, є те, що насильником та пасивними спостерігачами є люди, стосунки з якими для жінки є значущими (як наслідок, руйнується базова довіра до людей та світу); по-друге, – це повторюваність актів насильства, відповідно, повторюваність переживання жінками-жертвами травматичного стресу та обмеження емоційного відреагування (як наслідок, акумуляція травматичного досвіду).

Жінкам-жертвам насильства властиве застосування неконструктивних механізмів психологічного захисту, які відгороджують їх від переживання власних та чужих почуттів, спогадів та дій. Мета психологічних захистів полягає у збереженні «Я» та зниженні тривоги. Заради знецінення власних травматичних спогадів жінки-жертви насильства використовують такі механізми: заперечення, проекція, ізоляція почуттів, дисоціація.

Заперечення виникає внаслідок неспроможності жертви насильства одночасно визнати добрі та погані сторони чоловіка та захищає жінку від усвідомлення фактів нехтування, ворожості та презирства щодо неї.

Проекція – це наділення інших своїми думками та почуттями, її можна спостерігати у реакціях на незнайомих чоловіків, історіях, які створюються жінками, котрі пережили насильство.

Ізоляція почуттів – це їх трансформація у неіснуючі. При цьому жінка не сприймає всю повноту свого гніву або печалі. У результаті почуття заморожуються, виникає емоційна «тупість», яка уникати болю, оскільки повною мірою відчувати надто важко.

Дисоціація – це відстрочена реакція на травму, яка відіграє суттєву роль у розвитку посттравматичного стресового розладу. За допомогою цього механізму захисту певні психічні процеси, які зазвичай є інтегрованими, діють відокремлено та знаходяться поза зоною свідомого контролю індивіда.

Характерними симптомами дисоціативних станів є:

- порушення почуття часу;
- порушення мислення до архаїчних форм;
- почуття втрати контролю над поведінкою;
- зміни в емоційній експресії;
- зміни образу тіла;
- порушення сприйняття;
- зміна смислу та значущості ситуацій;
- вікова регресія;
- висока схильність до навіювання;

Крайнім виявом дисоціативної реакції є розщеплення особистості на декілька особистостей, які не знають про існування інших, мають різні уподобання, характер та поведінку.

За даними дослідників, **найбільшу травматичну силу та ризики розвитку у жінок посттравматичного стресового розладу має сексуальне насильство**. Травматичними наслідками сексуального насильства є порушення

статевої ідентифікації, яке виявляється через деформацію статевої ролі (так дівчатка нехтують жіночістю, віддають перевагу чоловічим якостями) та відчуження Я-тілесного (жінка соромиться та знецінює власне тіло), разом із тим можуть відбуватися порушення сексуальної орієнтації та сексуальних стосунків із партнером (випадкові статеві стосунки, сексуально-агресивна поведінка, панічне уникання сексуальних стосунків).

Отже, сила травматичних переживань залежить від індивідуальних особливостей жінки, повторюваності ситуацій зловживання, позиції інших близьких людей щодо факту зловживання тощо. Зовні схожа травматична ситуація насильства по-різному проживається різними жінками. Це обумовлює складність оцінки травматичного стану жінки і необхідність врахування суб'єктивної сили потрясіння у кожному конкретному випадку вчиненого насильства.

При наданні психологічної допомоги жінці-жертві психологи враховують наслідки психологічного, фізичного та сексуального насильства в їх подібності та певній специфіці. У ході психологічного консультування та психотерапії пріоритетна увага приділяється явищу та наслідкам психологічного насильства, оскільки саме воно формує вразливу особистісну структуру (дифузна ідентичність, меншовартість та залежність), «готовність» до всіх інших форм насильства і не тільки у сім'ї.

Основна мета психологічної допомоги жертвам насильства полягає у зменшенні сили та ліквідації травматичних переживань, поступовому звільненні жінки від психологічних захистів, які у світлі нового досвіду стали неконструктивними, а також поступове формування її нового уявлення про себе.

Дана мета конкретизується психологами через **низку конкретних завдань:**

- 1) підвищити здатність говорити і думати про пережите без ніяковіння;
- 2) сприяти вираженню почуттів у зав'язку з пережитим;
- 3) сприяти зменшенню почуттів провини, сорому, безсилля;
- 4) допомогти в укріпленні почуття власної значущості;
- 5) сприяти самовизначенню дитини, розвитку позитивного сприйняття власного «Я», зокрема «фізичного Я»;
- 6) дослідити та модифікувати способи осмислення ситуації насильства, себе та своїх стосунків;
- 7) сформувати нові форми поведінки;
- 8) сприяти диференційованій взаємодії з оточуючими людьми.

Як видно із змісту перерахованих завдань, фокусом корекційних впливів психологів стають водночас емоційні, когнітивні, поведінкові аспекти та самосвідомість дитини.

У роботі з жінками-жертвами насильства застосовується індивідуальний, груповий та сімейний формат, що можуть поєднуватися між собою. *Інтервенції у формі кризового втручання та короткотривале психологічне консультування (7-10 зустрічей) ефективне у випадку одиничного інциденту, а при тривалому насильстві необхідна тривала психотерапія (декілька років).* На жаль, у реальності допомога останнього типу може бути надана незначній кількості жінок, перш за все, через несформовану культуру звернення.

Терапевтичний процес потребує координації зусиль не лише багатьох спеціалістів, але і поєднання різних підходів: спеціалісти в даній сфері переважно дотримуються еkleктичного підходу.

Найбільш ефективними вважаються: когнітивно-поведінкова психотерапія, гештальт-терапія, психодрама, арт-терапія. Для зменшення тривоги доведено ефективність технік візуалізації, релаксації, глибокого дихання тощо.

У вітчизняній психотерапії мало обговорюється феміністична психотерапія в роботі з наслідками насильства. Виділимо основні її принципи як ціннісно-теоретичного підходу.

- ***Узяти до уваги соціальний контекст, у якому живе клієнтка.*** Переосмислити поняття «труднощі» (distress) так, щоб воно охоплювало внутрішні й зовнішні чинники труднощів. Загальна традиція психотерапії закликає звертати увагу на зовнішні чинники, але досить побічно, тому без спеціального акценту на цьому їх можна випустити з уваги. Психотерапевтичні практики відтворюватимуть пригноблення, якщо обмежаться поясненням, що страждання жінок – результат їхньої індивідуальної дезадаптації, а не, навпаки, результат постійних намагань адаптуватися до патріархальних очікувань суспільства.

- ***Орієнтація на відновлення контролю над власним життям*** та підсилення (empowerment) жінки з метою змінити її власне життя і світ навколо. Цей підхід долає вивчену безпомічність та в кінцевому підсумку допомагає вирішувати більше проблем. Принцип відновлення влади над власним життям фундаментальний, будь-яке втручання, що забирає у постраждалої цю владу, у кращому разі несприятливе, у гіршому – шкідливе.

- ***Уважна робота з темою і контекстом насильства***, з особистою відповідальністю. Розширене наповнення поняття «насильство», що передбачає також економічне і психологічне насильство. Сексуальне насильство тлумачиться, як будь-які дії, проти яких були явні заперечення або на них не могло бути згоди. Говорити про відповідальність постраждалої від насильства та її можливі вигоди слід лише після того, як добре опрацьована відповідальність того, хто чинив насильство. До того моменту це буде частиною культури насильства. Говорячи про відповідальність постраждалої від насильства, слід уникати висловів «притягувала» чи «провокувала», і до самого слова «відповідальність» теж треба ставитися обережно. Слід уникати акценту на жертвовності й безпомічності, часто вивчена безпомічність вже є в ситуації. Також слід віддавати частину відповідальності відноси́нам влади, які створюють сприятливі умови для насильства і жорстокого поводження.

- ***Відмова зберігати сім'ю чи стосунки за замовчуванням або як пріоритет.*** Патріархальну психотерапію орієнтовано на збереження стосунків, хіба що клієнтка заявляє інший запит, а на практиці їй однаково може нав'язуватися це збереження. Пропонувати усвідомити, що стосунки чи шлюб можуть розпасти́ся, і це нормально.

- ***Відмова прощати тих, хто вчинив насильство.*** Введення в ситуацію теми прощення змінює оптику з «насильства» на «конфлікт». Конфлікт визначається просто різницею інтересів, тоді як у ситуації насильства зазвичай

є бажання продемонструвати свою владу, а не розв'язати суперечність інтересів.

- **Уважність до впливу дискурсів «обвинувачення жінки» та «обвинувачення матері».** У роботі з темою стосунків із батьками визначення відповідальності не лише матері, а й батька. Якщо, скажімо, батько покинув матір вагітною, не можна розглядати ситуацію, ніби він просто відсутній, як було б, наприклад, у ситуації його раптової загибелі.

- **Депатологізація сексуальних проблем жінки.** Пошук основних чи додаткових витоків проблеми у зовнішніх обставинах ситуації.

- **Дослідження жіночого досвіду депресії з урахуванням зовнішніх обставин ситуації.** До цих обставин треба зараховувати і становище жінки в партнерських стосунках, і її соціально-економічне становище. Шукати пояснень, альтернативних суто медикалізованим.

- **Робота з розладами харчової поведінки та образу тіла в тіло-позитивній парадигмі.** Відмова від патріархальних вимог до зовнішності.

- **Увага в парній і груповій терапії до того, щоб жінки мали рівні з чоловіками можливості висловитися і бути почутими.** Відокремлення сімейної терапії із взаємними проблемами від терапії односторонньої жертви насильства. Сімейну терапію розраховано на взаємні проблеми. Вона може допомогти налагодити комунікацію, однак, нормальна комунікація неможлива, якщо одна людина не поважає іншу і прагне уникнути рівності в діалозі.

- **Визнання політичної природи психотерапевтичної роботи і владної позиції психотерапевта замість віри в нейтральність психотерапевта.** Клієнтка іде на терапію змінювати себе, тому надзвичайно уважна до думки психотерапевта. Остання ж, якщо вона підкріплена вірою у згадану нейтральність, підтримує небезпеку опинитися під впливом «само собою зрозумілих» і прихованих уявлень та переконань, особливо в гендерному аспекті. Робота з такими переконаннями на власній психотерапії і супервізії.

- **Профілактика сексуального насильства психотерапевтів щодо клієнток.** Створення й ефективне функціонування етичних комісій, куди постраждалі могли б звернутися. Ліцензування психотерапевтичної діяльності.

- **Відмова від гетеро- і циснормативності.** Клієнтки і клієнти, котрі не є гетеросексуальними чи цисгендерними, мають право на рівноправне й уважне ставлення до себе без патологізації і зайвої проблематизації їхньої специфіки.

- **Доступність психотерапії для жінок із різних спільнот, культур, релігійних груп, майнових страт.** Урахування їхніх особливостей, увага до свого можливого домінування. Феміністський психотерапевт не цінує своїх клієнток із вищого чи середнього класу більше, ніж із робітничого класу.

Перша психологічна допомога (далі ППД) – це сукупність заходів загальнолюдської підтримки та практичної допомоги ближнім, які відчують страждання і потребу.

ППД надається як базові потреби людини вже задоволені, а в разі потреби постраждалої особи може надаватися й після цього (бажано протягом тижня після подій). Після вчинення насильства в постраждалих можуть з'являтися проблеми, яких раніше ніколи не було.

ППД може надати не лише професійний психолог, а й інший спеціаліст, який знайомий з правилами надання першої психологічної допомоги. Надається ППД у будь-якому безпечному місці за відсутності сторонніх осіб.

Етика надання ППД:

- бути чесним/чесною з постраждалою особою;
- поважати думку постраждалої особи;
- звільнитися від власних стереотипів;
- не пропонувати жодних матеріальних благ;
- не пропонувати допомогу насильно;
- пояснити, що допомогу можна при бажанні отримати пізніше.

Завдання ППД:

- формувати відчуття безпеки, зв'язку з іншими людьми, спокою і надії;
- сприяти доступу до соціальної, фізичної та емоційної підтримки;
- зміцнювати віру в можливість допомогти собі та оточуючим;
- сформувати у людини розуміння того, що надзвичайна подія, свідком або учасником якої вона була, закінчилась і не становить більше загрози.

При наданні першої психологічної допомоги необхідно дотримуватися таких принципів:

- захищати безпеку, гідність і права людини (уникати дій, які можуть поставити людину під загрозу травмуючих впливів; намагатися захистити її від повторної фізичної та психологічної травми; звертатися до людини з повагою; допомагати відстоювати її права та отримувати належну підтримку; діяти в інтересах постраждалої особи, якій Ви допомагаєте);
- адаптувати свої дії до культурних традицій людей, яким ви надаєте допомогу;
- бути в курсі інших засобів реагування в надзвичайній ситуації (знати, які заходи реагування вживаються і які є ресурси для надання допомоги; чітко уявляти власні функції та їх межі);
- берегти себе.

РЕКОМЕНДОВАНІ ДЖЕРЕЛА ІНФОРМАЦІЇ

Базова:

1. Освітньо-професійна програма «Екстремальна та кризова психологія» підготовки здобувача на першому (бакалаврському) рівні вищої освіти за спеціальністю 053 «Психологія» галузі знань 05 «Соціальні та поведінкові науки». – Черкаси: ЧПБ ім. Героїв Чорнобиля НУЦЗ України. – Черкаси, 2021. – 54с.
2. Говорун Т. В., Кікінежді О. М. Гендерна психологія: Навчальний посібник. К.: Видавничий центр «Академія», 2004. – 308с.
3. Кімелл М. Гендероване суспільство. Київ: Сфера, 2003. – 494с.
4. Палій А. А. Диференціальна психологія. Київ: Академвидав, 2016. – 429 с.
5. Романовська Л. І., Подкоритова Л. О. Диференційна психологія. Львів: Новий Світ. 2018. – 235 с.
6. Ткалич М. Гендерна психологія: навч. посіб. К.: Академвидав, 2016. – 256 с.
7. Цокур О.С. Основи гендерного виховання / О.С. Цокур, І.В. Іванова // Гендерний розвиток у суспільстві: конспекти лекцій. – К., 2009. – С.183-222.
8. Щотка О.П. Гендерна психологія: навч. Посібник. Ніжин, 2019. – 359с.
9. Чумало М., Адільханян І., Агабекян Т. та інші Запобігання та реагування на гендернозумовлене насильство під час війни та в післявоєнних умовах Досвід та рекомендації жіночих громадських організацій. – Відень: Wave., 2022.– 54с.
10. Helgeson, Vicki S. The psychology of gender (4th ed.). Boston: Pearson, 2012. – Рр. 1– 28; 48 – 66

Допоміжна:

1. Ігнатенко І. Жіноче тіло у традиційній культурі українців. Київ: Дуліби, 2015. – 228 с.
2. Зозуля О.В. Причини виникнення гендерно зумовленого насильства серед населення України в умовах збройного конфлікту. Актуальні проблеми психології. 2018. Том І. Вип. 50. С. 57–64.
3. Марценюк Т. Гендерна рівність і недискримінація: посібник для експертів і експерток аналітичних центрів. К., 2014. – 65 с.
4. Романова В.Г. Статеворольові стереотипи в процесі соціалізації підлітків. Практична психологія та соціальна робота. 2017. № 8. С. 39 – 43.
5. Федоренко Я.А. Основи гендерної безпеки і трудової діяльності: курс лекцій. – Черкаси: ЧПБ ім. Героїв Чорнобиля НУЦЗ України, 2022. – 112с.
6. Федоренко Я.А. Участь жінок в українській політиці: сучасний стан та майбутні перспективи // Економіко-правова політика в умовах світової кризи: проблеми і шляхи подолання: Матеріали міжнародної науково-практичної конференції. – Черкаси: Східноєвропейський університет імені Рауфа Аблязова, 2021. – С. 68-71

7. Федоренко Я.А., Крічкер О. Ю. Особливості процесу гендерної соціалізації дітей та підлітків // Вісник гуманітарного наукового товариства: наукові праці. Випуск 21. Черкаси: ЧПБ імені Героїв Чорнобиля НУЦЗ України, 2021. – 268 с. – С. 108-113

Інформаційні ресурси

1. Копець Л. Класичні експерименти в психології [Електронний ресурс] : навч. посіб. / Л. Копець. – К.: «КМА», 2010. – 283 с. – Режим доступу:

http://pidruchniki.com.ua/15840720/psihologiya/klasichni_eksperimenti_v_sihologiyi_-_kopets

2. Уварова О. Права жінок і гендерна рівність в Україні [Електронний ресурс] – Режим доступу: <http://helSinki.org.ua/prava-zhinok-i-henderna-rivnist-v-ukrajini-o-uvarova/>.

3. Про схвалення Концепції Державної соціальної програми забезпечення рівних прав та можливостей жінок і чоловіків на період до 2021 року / Постанова Кабінету Міністрів України від 5 квітня 2017 р. № 229-р. // Офіційний веб-портал Верховної Ради України [Електронний ресурс] – Режим доступу: <http://zakon0.rada.gov.ua/laws/show/229-2017-%D1%80>

4. Політова А. С. Форми гендерно зумовленого насильства в умовах збройного конфлікту (воєнного стану) // Електронне наукове видання «Аналітично-порівняльне правознавство». – 2023. №2. – С. 307 – 311. DOI: <https://doi.org/10.24144/2788-6018.2023.02.53>